

माथिल्लो त्रिशुली-१, २१६ जलविद्युत परियोजनाले स्थानीय आदिवासी समुदायमाथि पारेको प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन

नेपालका आदिवासीहरूको गाँव अधिकार सम्बन्धी रक्खित समूह
(लाहुर्निप)

माथिल्लो त्रिशुली-१, २१६ मे.वा. जलविद्युत
परियोजनाले रसुवाका आदिवासीमा
पारेको प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन

अध्ययनकर्ता
सुभा घले
श्रद्धा घले

स्थलगत सहयोगी
विवा तामाड, वमबहादुर तामाड,
बुटी तामाड, कार्साड तामाड

नेपालका आदिवासीहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी वकिल समूह
(लाहुर्निप)

प्रकाशक

नेपालका आदिवासीहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी वकिल समूह (लाहुर्निप)

अनामनगर, काठमाडौं, पो.ब. नं.: ९९९७९, काठमाडौं

फोन: +९७७ ०१ ४२६८५९०

ईमेल: lahurnip.nepal@gmail.com

वेबसाइट: www.lahurnip.org

सर्वाधिकार © लाहुर्निप, सन् २०१७

Printed in Nepal

ISBN: 978-9937-9135-7-7

प्रकाशकीय

यो प्रकाशनले रसुवा जिल्लाको आदिवासी तामाङहरूमा माथिल्लो विशुली-१, २९६ मे.वा. जलविद्युत परियोजनाले पारेको प्रभावको अध्ययन प्रस्तुत गरेको छ । यो अध्ययनले परियोजनाबाट प्रभावित तामाङहरू, विशेषगरी रसुवाको हाकु, राम्चे र धुन्चेको अवस्था बारे ऊर्जागर गर्ने कोशिश गरेको छ ।

आदिवासीसंग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूले उनीहरूको भूमि र भूक्षेत्रमा परियोजना संचालन गर्दा अग्रीम जानकारीसहित मन्जुरी र अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चित गरेको छ । त्यसैगरी निजी क्षेत्रले पनि परियोजना संचालन पूर्व, संचालन भइरहेको अवस्था र परियोजना कार्यान्वयनपछि, प्रभावित समुदायको मानवअधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने हुन्छ । अक्सर सरकार र निजी क्षेत्रले परियोजना क्षेत्रमा आदिवासीहरूको उपस्थितिलाई नजरअन्दाज गर्नुका साथै आदिवासी र स्थानीय समुदायहरूको मानवअधिकार हनन गर्ने गरेका छन् ।

माथिल्लो विशुली-१ परियोजना अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका प्रावधानहरू अग्रीम जानकारीसहित मन्जुरीको अधिकार हननको एक प्रतिनिधि घटना हो । देशभर संचालन भएका परियोजनाहरूले यस प्रकाको मानवअधिकार हनन गर्ने गरेका छन् ।

यस अध्ययनले आदिवासीसंग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्बन्धी प्रावधानहरू हनन गरेको घटना ऊजागर गरेको छ । यसले उठान गरेको मुख्य सवाहरूमा उनीहरूको अधिकार संरक्षण गर्न कसरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका दस्तावेजहरूको कार्यान्वयन गर्ने ? सीमान्तकृत

आदिवासीहरूको मानवअधिकार सम्मानका लागि सरकार र निजी क्षेत्रलाई उत्तरदायी बनाउन र विगत र वर्तमानमा भएका मानवअधिकार हननका उपचारका लागि अझै धेरै काम गर्न बाँकी छ ।

महत्वपूर्ण दस्तावेज तयार गरेकोमा अध्ययन टोलीलाई लाहुर्निप धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छ । त्यसैगरी अध्ययनका क्रममा आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गरेकोमा Global Greengrants Fund (GGF)/Asia Indigenous Peoples Pact (AIPP) लाई पनि हामी धन्यवाद दिन चाहन्छौं । सूचना तथा जानकारी पस्केर सहयोग गरेकोमा रसुवाको समुदायका सदस्यहरूप्रति हामी आभारी छौं । अन्तमा अध्ययन तथा प्रकाशन प्रक्रियामा सहभागी लाहुर्निप टोलीलाई पनि हार्दिक धन्यवाद ।

शान्ति कुमारी राई
अध्यक्ष

विषय सूची

१.	नेपालमा जलविद्युत विकासको सन्दर्भ.....	१
२.	अध्ययनको उद्देश्यहरू.....	७
३.	अध्ययन विधि.....	७
४.	परियोजना बारे.....	९
५.	परियोजनाको मुख्य विशेषताहरू.....	१९
६.	परियोजना क्षेत्रमा वसोवास गर्ने समुदाय बारे.....	२१
७.	सान्दर्भिक कानूनी प्रावधानहरू.....	२६
७.१.	स्वतन्त्र अग्रीम जानकारीसहित मन्जुरी.....	२८
७.२.	भूमि अधिग्रहणबाट भएको भौतिक तथा आर्थिक विस्थापन.....	३३
७.३.	परियोजना जोड्ने सङ्केत सृजित क्षति र विस्थापन.....	४०
७.४.	अपर्याप्त महिला सहभागिता.....	४८
८.	निष्कर्ष.....	५०
९.	मुख्य सुझावहरू.....	५२
९.१.	परियोजनको लागि.....	५२
९.२.	अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष र विश्व बैंकको लागि.....	५५
९.३.	नेपाल सरकारको लागि.....	५६
९.४.	परियोजनाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताका लागि.....	५६
९.५.	नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था र सञ्चारमाध्यमका लागि.....	५७
९.६.	दातृ निकायका लागि.....	५७
९.७.	संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार र आदिवासी हेनै निकायका लागि.....	५८
	सन्दर्भ सामग्रीहरू.....	५९
	लाहुर्निपको परिचय.....	६३

१. नेपालमा जलविद्युत विकासको-सन्दर्भ

अपार जलसम्पदा र अनुकूल भौगोलिक अवस्थितिका कारण नेपाललाई ठूला जलविद्युत परियोजना निर्माणका लागि उत्तम ठाउँको रूपमा लिइन्छ । नेपालमा करीब ४३,००० मेगावाट विद्युत निकाल सकिने सम्भावना छ, तथापि अहिलेसम्म केही अंश मात्रै जलविद्युत निर्माण गरिएको छ । अपुग ऊर्जाको माग जैविक ऊर्जाद्वारा पूर्ति गरिनुपर्ने अवस्था रहेको छ । सन् २०१० को आँकडा अनुसार ४८ प्रतिशत जनसंख्याको मात्र विद्युतमा पहुँच छ ।^१ सन् २००५ देखि हालसम्म राजधानीलगायत नेपाली जनताले दैनिक १० देखि १६ घन्टासम्म लोडसेडिड खेजु परेको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाल सरकारले जलविद्युतलाई राष्ट्रिय प्राथमिकतामा राखेको छ । सरकार, निजी क्षेत्र र अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताहरू जलविद्युत निर्माणले विजुलीको माग सम्बोधन गर्ने मात्र नभई नेपालको आर्थिक समृद्धिको मार्गको रूपमा लिएका छन् । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कम्पनी तथा बहुराष्ट्रिय लगानीकर्ताहरू जस्तै विश्व बैंक, एशियाली विकास बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषले नेपालको जलविद्युत लगानीको क्षेत्रमा ठूलो लगानी गरेको छ । सरकारले विद्युत विकास दशकको घोषणा गर्दै १०,००० मेगावाट विद्युत उत्पादन गर्ने योजना बनाएको छ ।^२ हाल १०७ मेगावाट क्षमता बराबरका ६३ वटा जलविद्युत परियोजनाहरूले निर्माण अनुमति प्राप्त गरेका छन्, २१४ (११ १५५ मे.वा.) वटा परियोजनाहरूले सर्वेक्षण अनुमतिपत्र पाएका छन्, ११८ (३८५७ मे.वा.) परियोजना सरकार अन्तर्गत संचालन हुने परियोजनाका रूपमा रहेका छन्^३ नेपालभरी जलविद्युत परियाहरूबाट विस्थापनमा पर्ने

¹ Water and Energy Commission Energy Sector Synopsis Report, Kathmandu, Water and Energy Commission Secretariat, 2010, p. 86.

² National Planning Commission, 'Plan and Programme for FY 2073/74–2075/76 BS (2017 to 2018)', 2017.

³ Ministry of Energy, Department of Electricity Development, 2017, www.doed.gov.np(accessed on 25 October 2017)

परिवार तथा घरधुरी संख्याको आँकडा स्पष्ट छैन । त्यसैगरी जलविद्युत परियोजनाबाट पर्ने सामाजिक, साँस्कृतिक र वातावरणीय प्रभावको समग्र अध्ययन भएको छैन ।

नेपालका बहुसंख्यक जलविद्युत परियोजनाहरू डाइभर्सन, नदी प्रभाव (रन अफ रिभर)मा आधारित रहेका छन् । नदी प्रभाव (रन अफ रिभर) परियोजनालाई कम कार्बन उत्सर्जन गर्ने ऊर्जाको विकल्पको रूपमा प्रवर्द्धन गर्ने गरिएकोछ । तर अध्ययनहरूका अनुसार हरित ऊर्जाका समर्थकहरूले दावी गरे अनुसारको हरित ऊर्जा नभएको देखिन्छ⁴ खोलाहरू डाइभर्ट गर्नका लागि पहाडहरूमा सुरुङ खनिन्छ, परिणाम स्वरूप नदीको लामो खण्ड पानीविहीन हुन पुग्दछ । यसले नदीको विभाजन गर्ने मात्र नभई नदीको तापक्रम, गति र गहिराई समेत परिवर्तन गर्दछ, जलचरहरूको जीवनमा पनि प्रभाव पार्दछ । अझ नदी प्रभाव (रन अफ रिभर) परियोजनाहरू नदीको निरन्तर बहावमा निर्भर रहन्छन्, जसले वातावरणजन्य अवस्थाहरूमा परिवर्तन ल्याई वर्षाचक्रमा समेत प्रभाव पार्दछ । नेपालमा त्यस प्रकारका परियोजनाहरू अधिकांश दुर्गम पहाडी भेगहरूमा निर्माण हुने गरेका छन्, जहाँ कमजोर भौगोलिक अवस्था र भूकम्पको जोखिम अधिक रहन्छ । त्यस प्रकारको भूमिमा उच्च भू-प्रकोपको जोखिम रहन्छ, जस्तै पहिरो, सुख्खा पहिरो र हिमताल विस्फोट हुँदा हुने बाढी पहिरोको खतरा⁵ सुरुङ खन्ने र परियोजनासम्म पुग्न सडक निर्माण गर्दा ब्लास्टिङ पड्काउनुका साथै वन फँडानी हुने गर्दछ, पहाडको भिरालोपनलाई अस्थिर बनाई पहिरो जोखिम बढाउँछ ।

⁴ International Rivers, 'Swidling Rivers; Run of River Hydro Factsheet', 2016, https://internationalrivers.org/sites/default/files/attached-files/run_of_river_fact_sheet.pdf (accessed on 7 April 2017).

⁵ Ministry of Science, Technology and Environment (MoSTE), Nepal Earthquake 2015; Rapid Environmental Assessment, Kathmandu, MoSTE, 2015, p.5.

२०७२ बैशाख १२ गते गएको ७.९ रेक्टर स्केलको विनाशकारी भूकम्पले सुरक्षा र ठूला जलविद्युतगृह निर्माणको सम्भावनामाथि थप प्रश्न थपिदिएको छ। भूकम्पले देशभरका १९ वटा जलविद्युत परियोजना क्षेत्रमा क्षति पुन्यायो^६ र करीब ३ जलविद्युत परियोजना क्षेत्रमा कामदारहरूको मृत्यु भएको छ (माथिल्लो त्रिशुली ३ ए, मैलुड र रसुवागढी)। नेपालमा हालसम्म उत्पादित ७८७ मेगावाट (स्थानीय स्तरमा नै वितरण गर्ने र बढी भए मात्र ग्रीडमा बेच्ने गरी बनाइएका दुवैखाले) जलविद्युत परियोजनामध्ये करीब ११५ मेगावाट (१४.६ प्रतिशत) भूकम्पले पूर्ण क्षति पुन्यएको छ, भने भण्डै ६० मेगावाट (७.६ प्रतिशत) परियोजनामा आंशिक क्षति पुगेको छ।^७ भूकम्पपश्चात् जलविद्युतको क्षेत्रमा पुगेको क्षति बारेमा गरिएको अध्ययनले पुनर्स्थापिना र भविष्यमा हुनसक्ने खतरा न्यूनीकरणका लागि भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा संचालित विद्युत परियोजनाहरूमा थप सुरक्षा अध्ययन गरिनुपर्ने सुझाव दिएको छ।^८ तर त्यस प्रकारका अध्ययनहरू भएका छैनन् र ती परियोजनाहरूले निर्माण र संचालनको कार्यलाई निरन्तरता दिएका छन्।

जलविद्युत परियोजनाले त्यस क्षेत्र र आसपासका स्थानीय र आदिवासीहरूमा प्रत्यक्ष असरहरू पुन्याउँछ। परियोजनाको क्षेत्रका जनताहरूले विस्थापन, जीविकोपार्जन गुमाउनुका साथै भन गरिबीको चपेटामा पर्ने गरेका छन्। जलविद्युत परियोजना संचालन गर्ने क्षेत्रमा परियोजनाले १०० जनाभन्दा बढी मानिसलाई विस्थापित गर्नसक्ने खतरा भएमा वातावरणीय असर सम्बन्धी

⁶ 'Energy Sector Suffered Losses of Rs18.75b due to Quake'. The Kathmandu Post. 10 June 2015, <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2015-06-10-energy-sector-suffer-losses-of-rs1875b-due-to-quake.html> (accessed on 8 April 2017).

⁷ A. B. Shrestha, S.R. Bajracharya, J. S. Kargel and N.R. Khanal, 'The Impact of Nepal's 2015 Gorkha Earthquake-Induced Geohazards', Kathmandu, International Centre for Integrated Mountain Development, 2016, p. 16.

⁸ MoSTE, op.cit.2015, p. 34.

मूल्यांकन गर्नुपर्ने हुन्छ । तर त्यस्तो मूल्यांकनले दिएका सुभावहरू कि त अपर्याप्त छन् वा न्यून कार्यान्वयन भएका छन्,⁹ नेपालमा ठूला जलविद्युत परियोजनाहरू आदिवासीहरूले बसोबास गर्दै आएको भूक्षेत्रमा स्वतन्त्र अग्रीम जानकारीसहितको मन्जुरीविना र उनीहरूको सहभागिता बेरार संचालनमा ल्याइएका छन्¹⁰ ।

प्रभावशाली विचारले अग्रीम जानकारीसहित मन्जुरीको अधिकारलाई सधैँ अवैध, विकास विरोधी र विकासमा चुनौतीका रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरेका छन् । एफपीआईसीको कार्यान्वयन जटील र गहन छलफल गर्नुपर्ने अवस्थामा तल्लीन देखिन्छन् । एफपीआईसीलाई वृहत ऐतिहासिक सन्दर्भमा बुझ्नु अति महत्वपूर्ण हुन्छ, जहाँ उपनिवेश, विस्तारबाद र व्यापारिक विस्तारका क्रममा संसारभरीका आदिवासीहरू विरुद्ध चरम शोषण, दमन भएको छ । आदिवासीहरूलाई विकास र औद्योगिकीकरणको नाममा उनीहरूको भूमिबाट धपाउने कार्य निरन्तर भइरहेको छ । धेरै अवस्थामा एफपीआईसीको सिद्धान्त सीमान्तमा रहेका आदिवासीहरूको अधिकार संरक्षणमा अब्बल सावित भएको छ । भारतको सर्वोच्च अदालतले एफपीआईसीको कार्यान्वयन गरी त्यहाँका आदिवासी डोड्गीया कोन्ध आदिवासीहरूको अधिकार संरक्षणको सन्दर्भमा गरेको निर्णय महत्वपूर्ण रहेको छ ।¹¹ सन् २०१२ अप्रील १८ मा भारतको सर्वोच्च अदालतले उडिसा राज्य सरकारलाई

⁹ S. Koirala, Hydropower Induced Displacement in Nepal, Ph.D. Thesis, University of Otago, 2015, p. 9.

¹⁰ D.K.Sunuwar, 'Power to the Peoples-At What Cost?' Cucltural Survival Quartely Magagine, 2017,<https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/power-peoples-what-cost> (accessed on 10 March 2017)

¹¹ Amnesty International, 'India; Landmark Supreme Court Ruling a Great Victory for Indigenous Rights', 18 April 2013, Amnesty <http://www.amnesty.org/en/latest/news/2013/04/india-landmark-supreme-court-ruling-great-victory-indigenous>, (accessed o 8 April 2017).

डोड्ग्रीया कोन्ध आदिवासीलाई असर गर्ने बेलायतको कम्पनी बेदान्तको लगानीमा सो राज्यको नियमगिरी पहाडमा संचालन गर्ने योजना रहेको चुनदुंगा खानी उत्खननका सम्बन्धमा प्रभावित समुदायको सहमतिको लागि निर्देशन दिएको थियो ।¹² डोड्ग्रीया कोन्ध समुदायलाई सो चुनदुंगा खानीको विरुद्धमा संघर्ष गर्नका लागि धेरै स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू, जस्तै Survival Internaional and Amnesty Internaional ले सहयोग गरेका थिए ।¹³ डोड्ग्रीया कोन्ध समुदायले आफ्नो पवित्र नियमगिरी पहाड, जीविकोपार्जन र जीवन पद्धति रक्षाका लागि परियोजना विरुद्ध करीब एकदशक निरन्तर संघर्ष गरेका थिए ।¹⁴ सन् २०१३, अगष्ट १९ मा डोड्ग्रीया कोन्ध समुदायको १२ प्रभावित गाउँका ग्रामसभा¹⁵ बाट बेदान्तले संचालन गर्ने परियोजना सर्वसम्मतले अस्वीकार गर्न्यो ।¹⁶ सन् २०१४ को जनवरीमा वातावरण, वन तथा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी मन्त्रालयले सो परियोजना रोक्ने निर्णय गर्न्यो ।¹⁷

क्यानडाको चर्चित आदिवासी नेता ग्राण्ड चिफ जोनका अनुसार “सामान्य शब्दमा भन्दा एफपीआईसी भनेको कुनै मानिसको घरभित्र पस्तु अधि

¹² B.B. Shribastava, 'Land Govenrnace: Issues, Challenges and Wayforward', In B. Bhagat-Ganguly (ed.), Land Rights in India: Policies, Movement and Challenges, New York, Routledge, 2016,p. 221-222.

¹³ J. Woodman, 'India's Rejection Vendanta's Bauxite Mine is Victory for Tribal Rights', The Guardian, 14 January 2014, <https://culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/free-prior-and-informed-consent-protecting-indigenous>(accessed on 12 April 2017)

¹⁴ ibid.

¹⁵ Gram Sabha means a village assembly comprising all adult members of the village.

¹⁶ Woodman, op.cit.

¹⁷ International Fund for Agricultural Development (IFAD), How to do-seeking Free, Prior and Informed Consent in IFAD Investment Project, 2015, p.30, <https://www.ifad.org/documents/10180/beec86e1-270d-45a1-8786-4b749c9db733> (accessed on 10 April 2017)

ढोका ढक्ढक्यार अनुमति लिनु हो”¹⁸ Forest People Programme (FPP), आदिवासीको लागि काम गर्ने गैरसरकारी संस्थाका अनुसार एफपीआईसीले आदिवासीहरूको अधिकार संरक्षण गर्ने मात्र नभई लगानीकर्ता तथा परियोजना निर्माणकर्ताहरूको दीर्घकालीन स्वार्थको विषय पनि हो । “एफपीआईसीको अधिकारले समुदाय र सरकार वा कम्पनीहरूको बीचमा आवश्यक छलफलको माहोल सुनिश्चित गर्दछ, जहाँ छलफलको माध्यमबाट सहमति जुट्छ, जसले कम्पनीहरूको लगानीलाई अधिकतम सुरक्षा र कम जोखिममा पार्दछ ।”¹⁹ एफपीआईसी आदिवासीको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका दस्तावेजहरू, जस्तै आईएलओ महासन्धि नं. १६९ र युएनडीप, को प्रमुख सिद्धान्त हो । यी दुवै दस्तावेजहरू अनुमोदन र हस्ताक्षर गरी पक्ष राष्ट्र भएका कारण एफपीआईसी सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्ने दायित्व नेपाल सरकारको रहेको छ ।

जलविद्युत गरिबीबाट मूक्त हुने साधन भनी बारम्बार दोहोन्याइन्छ र जलविद्युत क्षेत्र सधैँ आलोचित पनि बन्ने गरेको छ । जलविद्युत परियोजना निर्माणकर्ताहरूले प्राविधिक, राजनीतिक र कर्मचारीतन्त्रको चुनौति सामना गर्नुपरेको कुरा भन्दै आलोचना गर्ने गर्दछन् । जलविद्युत परियोजनाले त्यस क्षेत्रको वातावरण र स्थानीय आदिवासी समुदायमाथि परेको नकारात्मक असरको बारेमा न्यून ध्यान दिने गरिन्छ । न्यायपूर्ण र समावेशीमूलक विकास सुनिश्चितताका लागि जलविद्युत निर्माणको सवाललाई परियोजना

¹⁸ A. Portalewska, 'Free, Prior and Informed Consent: Protecting Indigenous Peoples' Right to Self Determination, Participation and Decision Making', Cultural Survival Quarterly Magazine, December 2012, <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/free-prior-and-informed-consent-protecting-indigenous>, accessed on 12 April 2017

¹⁹ J. Kenrick, 'Extractive Industries Conservation and Indigenous Peoples' Rights', Occasional Paper for Extractive Industries and Ape Conservation, Forest People Programme, November 2012, p.10

निर्माणकर्ता हरूको प्राविधिक र कर्मचारीतन्त्रको विषयभन्दा पर सौंची परियोजनाहरूबाट नराम्रोसंग प्रभाव पार्ने समुदाय र बातावरणसंग सम्बन्धित संवेदनशील सवालहरू सम्बोधनतर्फ ध्यानदिन जरुरीछ ।

२. अध्ययनको उद्देश्यहरू

अध्ययनको मुख्य उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन्:

- माथिल्लो त्रिशुली-१ जलविद्युत परियोजनाले स्थानीय समुदाय र आदिवासीलाई पारेको प्रभावहरूको अध्ययन गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगमको मापदण्डहरू र अन्य सम्बन्धित कानून तथा नीति अवलम्बन गरे, वा नगरेको बारे समिक्षा गर्ने ।
- बातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन, परियोजना सम्बन्धी अन्य अध्ययनहरू र परियोजनाद्वारा प्रभावित समुदायहरूको सवालहरूको विश्लेषण गर्ने ।
- सम्बन्धित सरोकारवालालाई सुझाव दिने ।

३. अध्ययन विधि

यस अध्ययनका लागि गुणात्मक विधि अपनाइएको छ । २०७४ साल चैत ११ देखि ७७ गतेसम्म रसुवा जिल्लाको धुन्चे र लहरेपौवा^{२०}का विभिन्न ठाउँमा स्थलगत अध्ययन गरियो । जम्मा २५ जनासंग गहन अन्तरवार्ता र ३ समूह छलफल र ६ प्रमुख सूचनादाताहरूसंग अन्तरवार्ता गरिएको थियो । अन्तरवार्ता गरिएकाहरूमध्ये अधिकांश अस्थायी क्याम्पहरूमा बसोवास (आन्तरिक रूपमा विस्थापनमा परेकाहरू) गरिरहेका थिए । साथै स्थलगत अध्ययनपश्चात् बैशाख र जेठमा टेलिफोनको माध्यमबाट समेत अन्तरवार्ता लिइएको थियो ।

परियोजनाले भूमि अधिग्रहण गरेकोहरूसंग १ समूह छलफल र २० जना व्यक्तिसंग व्यक्तिगत अन्तरवार्ता गरिएको थियो । त्यसैगरी परियोजनासंग

^{२०} Laharepauwa VDC now falls in Uttargaya rural municipality.

सम्बन्धित अनुभव र चुनौतिहरू खुलेर कुरा गर्न सकून् भन्ने उद्देश्यले अर्को छ्वै समूहगत छलफल परियोजनाले असर पारेका परिवारका महिलाहरूसंग गरिएको थियो । हाकु गाविसका सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिका प्रतिनिधिहरूसंग दुईवटा अन्तरवार्ता पनि गरिएको थियो । त्यसैगरी सडकमा पहुँचसम्बन्धी चुनौतिका विषयमा एक समूहगत छलफल र ३ जनासंग अन्तरवार्ता लिने काम गरिएको थियो । साथै स्थानीय विकास अधिकारी, जिल्ला वन अधिकृत र सहायक वन अधिकृत, हाकु गाविसका पूर्व-सचिव, माथिल्लो विशुली-१ परियोजनाका सम्पर्क अधिकारी, सम्बन्धित समिति र समन्वय समितिका प्रतिनिधिसंग पनि अध्ययनको विषयमा अन्तरवार्ता लिइएको थियो । विशेषगरी वृद्धवृद्धा र महिलासंग कुरा गर्न तामाङ भाषा वोल्सक्ने व्यक्तिलाई अनुवादको लागि सहयोग लिएर कुराकानी गरिएको थियो । साथै अध्ययनको क्रममा परियोजनासंग सम्बन्धित प्रतिवेदन र दस्तावेजहरू, सम्बन्धित राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून र नीतिहरूको विश्लेषणसमेत गरिएको थियो ।

यो अध्ययनको मुख्यगरी ३ वटा सीमीतताहरू छन् । पहिलो, यो अध्ययनले अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगमका मापदण्ड, तिनका सरोकारवाला र लगानीकर्ताले सो मापदण्ड पूरा गरे नगरेको आधारमा माथिल्लो विशुली-१ परियोजनाले परियोजना क्षेत्र वरपर बसोबास गर्ने समुदायमाथि पारेको प्रभावका बारेमा गहन विश्लेष गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगमका मापदण्डहरू अपर्याप्त भए पनि,²¹ निजी क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगमहरूले लगानी गर्ने क्रममा अपनाउनुपर्ने मापदण्डहरू वातावरणीय र सामाजिक जोखिमको व्यवस्थापनको लागि एकदमै महत्वपूर्ण कसीको रूपमा लिने गरिन्छ । तर परियोजना र लगानी गरिदिने बैकहरूले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून,

²¹ 'IFC Updated Performance Standard', 14 September 2011, <http://www.brettonwoodsproject.org/2011/09/art-568878> (accessed 11 March 2017)

नीति र मापदण्डहरू पूरा गरे नगरेको वारेमा भने थप अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । दोस्रो, यो अध्ययन मात्र परियोजनाबाट प्रभावित समुदायहरूको अनुभव र उनीहरूले सामना गर्नुपरेको चुनौतिका विषयमा गरिएको प्रारम्भीक अध्ययनको प्रयास मात्र हो । त्यस परियोजनाबाट प्रभावित समुदायहरूको सामना गर्नुपरेको विविध चुनौतिका वारेमा पनि थप अध्ययन गर्न जरुरी छ । परियोजनाबाट प्रभावित समुदायहरूप्रति जवाफदेही र वातावरणीय सुरक्षा सम्बन्धी मापदण्डहरू कार्यान्वयन गर्नसके मात्र परियोजना प्रभावकारी र दिगो हुनसक्छ । अन्तमा, यो अध्ययनमा उल्लिखित नकारात्मक असरहरू राज्य पुनर्संरचना हुनअघि सोही अध्ययन गर्दाको समयमा सम्बन्धित प्रभावित समुदायका अनुभवहरू मात्र हुन् । नयाँ सविधान (२०७२) अनुसार नेपाल सरकारले २०७३ साल फागुन २७ गते स्थानीय निकायको सीमा निर्धारण गरेको थियो । नयाँ संघीय संरचना अनुसार नेपाललाई ७ प्रदेश र जम्मा ७५३ स्थानीय तह, ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका, २७६ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिका-हुनेगरी पुनर्संरचना गरेको छ ।

४. परियोजना बारे

२१६ मेगाबाट विद्युत क्षमता रहेको माथिल्लो त्रिशुली-१ जलविद्युत परियोजना गैरजलाशय अर्थात् नदी प्रवाही (रन अफ दि रिभर) प्रणालीमा निर्माणधीन परियोजना हो । यो रसुवा जिल्लास्थित त्रिशुली नदीको माथिल्लो तहमा अवस्थित छ, जुन हालको संघीय संरचना अन्तर्गत ३ नं. प्रान्तमा अवस्थित छ । रसुवा जिल्ला तामाङ आदिवासीहरूको पुख्योली थलो हो । यो परियोजनाले रसुवा जिल्लाको विशेषगरी हाकु, राम्चे र धुन्चे गाविस समेट्दछ । ती ३ गाविसहरूमध्ये हाकु गाविस परियोजनाको सबैभन्दा ठूलो प्रभावित गाविस हो ।

त्रिशुली नदीमा मात्रै ३३ वटा जलविद्युतहरू कुनै संचालित, कुनै निर्माणधीन र कुनै योजनाको चरणको अवस्थामा छन् । माथिल्लो त्रिशुली-१ त्रिशुली

नदीमा बन्ने सबै जलविद्युत परियोजनामध्ये सबैभन्दा ठूलो क्षमता भएको परियोजना हो ।²² यो परियोजनाले त्रिशुली नदीको पानीको बहावलाई सुरुङ बनाएर धेरै किलोमिटर अन्यत्र पठाएर विद्युत निकाल्ने योजना रहेको देखिन्छ । यदि यसरी त्रिशुली नदीमा बन्ने सबै जलविद्युत परियोजनाहरूले सुरुङ खनेर पानीको बहावलाई अन्यत्र पठाई विजुली निकाले, त्रिशुली नदीमा बग्ने पानीको मात्रा कम र सुरुङमा बढी हुनेछ ।²³

यो परियोजना ३ वटा कोरियन कम्पनीहरू र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमको संयुक्त लगानीमा संचालित जलविद्युत परियोजना हो ।²⁴ यो परियोजनामा विश्व बैंक समूह र निझी लगानीसमेत रहेको छ । सबैभन्दा बढी हिस्सा भने कोरिया साउथ इस्ट पावर कम्पनीको रहेको छ, जसको ५२ प्रतिशत शेयर छ, भने त्यसपछि दोस्रोमा १६ प्रतिशत शेयर अर्को कोरियन कम्पनी डेलिम र तेस्रोमा १० प्रतिशत शेयर केयरयोड कन्सट्रक्शनको छ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्त नियोगको १२ प्रतिशत शेयर छ, भने नेपाली लगानीकर्ता विकेश प्रधानाङ्गको १० प्रतिशत शेयर छ । वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार परियोजनाले १५३३.१ मेगावाट प्रतिघन्टा विद्युत उत्पादन

²² The Trishuli watershed occupies 13% of the entire Gandaki basin, and is undergoing highest-intensity hydropower development within the basin: 5 hydropower projects are already in operation; 9 are under construction or have received construction permits; and another 19 are in the planning phase and have obtained the survey license. (ESIA_Final_dec2014, p. 12)

²³ For more information on the impacts of river diversion projects, see International Rivers, 'Swindling Rivers: Run-of-River Hydropower Fact Sheet', https://internationalrivers.org/sites/default/files/attached-files/run_of_river_fact_sheet.pdf.

²⁴ "IFC is considering providing an A loan of up to USD 90 million, a B loan/parallel loan of up to USD 320 million, and equity of up to USD 27 million (for 15% stake in the project company). The project is expected to be the first large domestic IPP in Nepal with a PD A/PPA and sizable financing provided by international lenders." [is this a direct quote? Why is there a closing quotation mark?] (IFC's website updated on 11 Feb 2015, <https://disclosures.ifc.org/#/projectDetail/ED/35701>) (accessed 8 February 2017).

हुने उल्लेख छ। त्यसैगरी सुख्खा मौसममा ३०६.७ मेगावाट प्रतिघण्टा र वर्षा याममा ११४९.७ मेगावाट प्रतिघन्टा उत्पादन हुने र वर्षमा ६ करोड, ३१ लाख दद हजार, ६ सय दद अमेरिकी डलर^{२५} बरावरको विजुली बेच्न सकिने उल्लेख छ। वातावरणीय असर कम गर्ने, अनुगमन, लेखापरीक्षण र अन्य असर कम गर्ने खर्च भने जम्मा ३७ लाख २२ हजार ६५८ अमेरिकी डलर^{२६} लाग्ने उल्लेख गरिएको छ। यो लागत कूल परियोजनामा लाग्ने खर्चको १.०४६ प्रतिशत लागत हो।

माथिल्लो त्रिशुली-१ जलविद्युत परियोजना निर्माण गर्नेगरी कम्पनी ऐन अन्तर्गत निजी कम्पनीको रूपमा २०५८ साल चैत्र १० गते नेपाल वाटर एण्ड इलेक्ट्रीसिटी डिभलपमेन्ट कम्पनीको स्थापना गरिएको थियो।^{२७} विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालयले २०६७ साल फागुन ९ गते सो परियोजनाको वातावरण प्रभाव मूल्यांक अध्ययन प्रतिवेदनलाई स्वीकृत प्रदान गरेको थियो।^{२८} वातावरणीय संरक्षण नियमावली, २०५५ ले परियोजनाका लागि वातावरणीय असर मूल्यांकन अध्ययन प्रतिवेदन अनिवार्य गरेको छ। अनिवार्य प्रावधान भएकाले परियोजनाको वातावरण प्रभाव मूल्यांकन अध्ययन प्रतिवेदन स्वीकृत गर्नुपर्व परियोजनाले प्रभावित पार्ने समुदाय हाकु गाविसका स्थानीयहरूसंग २०५९ साल कार्तिक ९ गते एकपल्ट सार्वजानिक सुनुवाई गरेको थियो। माथिल्लो त्रिशुली जलविद्युत

^{२५} Nepal Water and Energy Development Company (NWEDC), Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (26 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, Kathmandu, NWEDC, 2012, p.v, <https://disclosure.ifc.org/#/projectdetail/ED/35701> (sccessed on 9 February 2017). Also see Nepal Water and Energy Development Company (NWEDC). 'Project Summary', <http://nwedcpl.com/project/projectsummary> (accessed 15 February 2017).

^{२६} Ibid, NWDEC, p.v.

^{२७} NWDEC, 'Project Summary', op.cit.

^{२८} Ministry of Energy, 'Project Development Agreement-Upper Trishuli-1 Hydropower Project', 29 December 2016, http://www.moen.gov.np/pdf_files/PDA-UTa.pdf (accessed 2 March 2017).

परियोजना विकास सम्फौटा (पिडिए) २०७३ साल पुस १४ गते गरिएको थियो ।^{२९} परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रिय वित्त नियोग, विश्व बैंक, एशियाली विकास बैंक, जर्मन लगानी नियोग र (German Investment Corporation (DEG) र फ्रान्समा अवस्थित विकास वित्त संस्था प्रोपार्को (PROPARCO) संग परियोजना निर्माण कार्य थालनी गर्न ऋण लिने प्रक्रिया अगाडि बढाइसकिएको छ ।^{३०}

नेपालमा जलविद्युत परियोजना सम्बन्धी नीति निर्णय गर्ने प्रक्रिया एकदमै केन्द्रकृत छ, केन्द्रबाट स्थानीयमा हुने गर्दछ । परियोजनाको विकास सम्फौटा सम्पन्न गर्न नेपाल वाटर एण्ड इलेक्ट्रीसिटी डेभलपमेन्ट कम्पनी स्थापना (सन् २००२) गरेदेखि १५ वर्ष लाग्यो । त्रिशुली जलविद्युत परियोजना उपर अदालतमा दुईवटा मुद्दासमेत लागेको थियो । यसले परियोजना निर्माण गर्न अगाडि बढने वा नबढने भन्ने बारेमा प्रश्न उब्जाएको छ । पहिलो मुद्दा अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले २०५९ सालमा सरकारले माथिल्लो त्रिशुली जलविद्युत परियोजना सर्वेको लागि इजाजत दिनेचित्तिकै सो इजाजत रद्द गर्न माग गर्दै अदालतमा मुद्दा दायर गरेको थियो^{३१} नेपाल वाटर एण्ड इलेक्ट्रीसिटी डिभलपमेन्ट कम्पनीले २ वर्षपश्चात् त्यो मुद्दा जितेको थियो^{३२}

²⁹ Ibid.

³⁰ Nepal Water and Energy Development Company (NWEDC), 'Project Structure', http://nwedcpl.com/project/project_structure (accessed 1 March 2017)

³¹ Nepal Energy Forum, 'Troubled Waters', <http://www.nepalenergyforum.com/troubled-waters/> (accessed 27 March 2017)

³² Ibid.

दोस्रो मुद्दा अगाडि, २०६९ असार १९ गते ऊर्जा मन्त्रालयले नेपाल वाटर एण्ड इलेक्ट्रीसिटी डिभलपमेन्ट कम्पनीको ईजाजत खारेज गरेको थियो ।³³ मन्त्रालयले सो कम्पनीले दिएको समय सीमाभित्र दिएको जिम्मेवारी पूरा नगरेको भन्दै इजाजत खारेज गरेको थियो ।³⁴ ऊर्जा मन्त्रालयको सो कदमले उच्च अधिकारीहरू (इजाजत नवीकरणको पक्ष र विपक्षमा रहेका) वीच ढन्दू बढाएको थियो, जसले गर्दा नेपाल वाटर एण्ड इलेक्ट्रीसिटी डिभलपमेन्ट कम्पनीले अदालतको सामना गर्नु परेको थियो । अन्तमा तीन वर्षपछि, २०७२ साल असोजमा अदालतले परियोजनाको पक्षमा निर्णय दिएको थियो ।³⁵ त्यसपछि पनि विद्युत खरिद सम्झौता (पिपिए) अझै हुनसकेको छैन । नेपाल वाटर एण्ड इलेक्ट्रीसिटी डिभलपमेन्ट कम्पनीले

³³ After cancellation of the licence, donor agencies like the IFC requested the top political leaders and government officials to restore the licence. Subsequently, on 19 August 2012, the Economic Infrastructure Committee (EIC) of the cabinet decided to re-award the license to NWEDC. The decision of the EIC contradicted the move of the MoE. Consequently, a writ petition was filed at the Supreme Court where the petitioners claimed that the decision of the Cabinet went against the provision of the Electricity Act, 1996, which says a licence " cannot bere-awarded to the same person or company noce it is scrapped." For details, see 'Upper-Trishuli Licence Restoration Row: Court Stays Project Development', 22 August 2012, The Kathmandu Post, <http://kathmandupost.ekantipur.com/printedition/news/2012-08-22/upper-trishuli-liscence-restoration-row-court-stays-project-development.html> (accessed 24 March 2017).

³⁴ It was reported that just two days before the cancellation of NWEDC's license, Secretary of the Ministry of Energy had asked Hydro China and IDS to apply for a license. IDS reportedly belonged to Sujit Acharya, a relative of former finance minister and UML leader Bharatmohan Adhikari. For details, see 'Trouble in Trishuli', Nepali Times, 14 August 2012, <http://www.nepalitimes.com/blogs/thebrief/2012/08/14/trouble-in-trishuli/> (accessed 26 March 2017).

³⁵ Independent Power Producers' Association Nepal (IPPN), walking with Ten Thousand Megawatts in Ten Years, 2017, p. 35, http://www.siurihydro.com/dwd/uploads/files/Powe%20 Summit%20Book_final.pdf (accessed February 2017).

नेपाल विद्युत प्राधिकरण, (जो एकमात्र विद्युत किन्ने निकाय हो) संग विद्युत खरिद सम्झौतामा हस्तक्षर गर्नका लागि वार्ता गरिरहेको छ ।³⁶

यी माथिका घटनाहरूले स्थानीय समुदाय र आदिवासीहरूको सवाल बारे यो थप प्रष्टाउँछ कि परियोजना सम्बन्धी हुने उच्चस्तरीय वार्ताहरूमा उनीहरूको पुख्यौली भूमि, सामुदायिक वन र पानीको प्रयोगको बारेमा खासै चर्चा हुँदैन । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमको वातावरणीय तथा सामाजिक दिगोपना सम्बन्धी नीति अनुसार माथिल्लो त्रिशुली जलविद्युत परियोजनालाई समूह “क” अन्तर्गत राखिएको छ । सो समूह अन्तर्गत स्थानीय समुदाय र वातावरणमा अधिकतम जोखिम पार्नसक्ने परियोजना पर्दछन् । त्यस्ता परियोजनाले अधिकतम रूपमा वातावरण र सामाजिक असरहरू निम्त्याउन सक्दछन्, जसको असर एकदमै अधिक र दीर्घकालीन हुन्छन्³⁷ त्यसले परियोजना प्रभावित समुदायको सुरक्षा र स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्न सक्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगमका मापदण्ड अनुसार मापदण्ड १ अन्तर्गत परियोजनाले वातावरणीय र सामाजिक जोखिम तथा असरहरूको व्यवस्थापन गर्न निम्न ८ प्रकारका एकदमै गम्भीर विषयहरू उल्लेख गरेको छ ।

³⁶ Given the policy reform of the Ministry of Energy (MOE) in 2016, NEA is likely to sign the PPA with hydropower projects on ‘take and pay’ basis, which means NEA will purchase all the electricity generated by hydropower projects. In the older ‘take or pay’ basis, NEA could purchase electricity according to its need. This new policy creates a favourable environment for investors and shareholders in the hydropower project. For details, see B. Subedi, ‘Preparation over PPA Talks’, The Kathmandu Post, 16 May 2017, <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2017-05-16/preparations-over-for-ppa-talks-nea.html> (accessed 5 April 2017).

³⁷ International Finance Corporation, Environmental and Social Review Procedures Manual, 2016, p. 2, http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/d0db8c41-cfb0-45e9-b66a-522c88f270a5/ESRP_Oct2016.pdf?MOD=AJPRES (accessed 28 March 2017).

क) करीब ९६ हेक्टर जमीन प्राप्त गर्ने ख) ४० घर तामाङ परिवार आर्थिक रूपले विस्थापित हुने र ५ देखि ६ घर प्रत्यक्षरूपले विस्थापित हुने (एकीन संख्या निश्चित गर्न बाँकी) विशेषगरी अल्पसंख्यक आदिवासी जनजाति समुदायका । ग) विशुली नदीको बहावलाई सुरुडमार्गमार्फत विद्युतगृहसम्म लैजादा करीब ११ किलोमिटरका जलचरहरूलाई स्थानान्तरण गर्नुपर्ने । घ) पानीको बहावसंगै तलमाथि वसाइँसराई गर्ने जलचरहरूलाई पानीको बहाव स्थानान्तरण गर्दा असर पुग्न जाने । त्यो भन्दा पनि वातावरणीय र सामाजिक असरहरू आउनसक्ने । ङ) अस्थायी कामदारको संख्या बढ्ने । च) १० किलोमिटर सुरुडमार्गबाट निर्माणबाट माटो निस्क्ने । छ) बाँध र विद्युतगृह जोड्ने १९ किलोमिटर सडकमार्गको निर्माण र ज) परियोजना निर्माणमा संलग्न कामदारहरूको स्वास्थ्य र सुरक्षामा जोखिमहरू हुनसक्ने छन्³⁸

अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगम माथिल्लो त्रिशुली जलविद्युत परियोजनालाई समूह “क” अन्तर्गत राखे पनि विज्ञान, प्रविधि र वातावरण मन्त्रालयले २०७० सालमा स्वीकृत गरेको वातावरणीय असर सम्बन्धी मूल्यांकन अध्ययन प्रतिवेदनले वातावरणीय दृष्टिकोणबाट परियोजनाले त्यस वरपरको वातावरण र समुदायमा कमै मात्र क्षति गर्ने निष्कर्ष निकालेको छ,³⁹ यस प्रकारको परस्पर विरोधी निष्कर्षले वातावरण प्रभाव मूल्यांकन अध्ययनको प्रक्रिया र अपनाइएको मापदण्डमा प्रश्न उज्जाएको छ । वातावरण प्रभाव मूल्यांकनलाई जलविद्युत परियोजना निर्माणको एकदमै महत्वपूर्ण चरण हो । वातावरण प्रभाव मूल्यांकनले (उदाहरणको लागि नेपाल वाटर एण्ड

³⁸ World Bank, ‘Integrated Safeguard Data Sheet’, Report no. 95297, 10 March 2015, <http://documents.worldbank.org/curated/en/201561468279349162/pdf/952970ISDS0Con00Box385460B00PUBLIC0.pdf> (accessed 17 March 2017).

³⁹ NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, op. cit., p. 421.

इलेक्ट्रीसिटी डेभलपमेन्ट कम्पनी) लाई परियोजनाको लागि स्वीकृति दिने कि नदिने भन्ने आधार तय गर्दछ। तर माथिल्लो त्रिशुली जलविद्युत परियोजनाको सम्बन्धमा गरिएको वातावरण प्रभाव मूल्यांकन अपर्याप्त र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमको मापदण्ड अनुसार भएको देखिदैन।

माथिल्लो त्रिशुली जलविद्युत परियोजना सम्बन्धी सरोकार समिति⁴⁰ २०७० सालमा गठन गरिएको र रसुवा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता गरिएको छ। समितिमा परियोजना प्रभावित गाविसका प्रतिनिधिहरू संलग्न छन्। समितिका सदस्यहरू मुख्य राजनीतिक पार्टी नेपाली काउँग्रेस, नेकपा (एमाले), नेकपा (माओवादी केन्द्र)का कार्यकर्ताहरू छन्। सो समितिका सदस्यमा भएको प्रतिनिधित्वले जलविद्युत क्षेत्रमा केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म कति राजनीतिकरण भएको छ भन्ने कुरा सोभै अनुमान गर्न सकिन्दछ। सरोकार समितिका अध्यक्ष, साडतेम्पा तामाङ भन्छन्, समितिको मुख्य लक्ष्य भनेको परियोजनाबाट प्रभावित समुदायको अधिकार सुनिश्चित गर्दै उनीहरूको गुनासोलाई सम्बोधन गर्नु हो। समितिले परियोजना र प्रभावितहरूबीच पूलको काम गर्ने प्रयास गर्नेछ। त्यसैगरी अर्को समन्वय समिति हालै मात्र २०७३ साल माघ २९ गते गठन गरिएको छ। समन्वय समितिका अध्यक्ष, लाक्पा तामाङले समन्वय समितिको मुख्य उद्देश्य परियोजना र प्रभावित समुदायबीचको द्वन्द्व र मतभेदलाई सम्बोधन गर्न बताउँछन्। प्रतिनिधिहरू दुवै समिति मिलेर काम गरिरहेको बताउँछन्।

समन्वय समितिले केही अत्यकालीन र दीर्घकालीन सवालहरू उठान गरेको छ। ती सवालहरू हुन्-प्रभावित समुदालाई रोजगारी दिनुपर्ने, गुनासो सुनुवाई संयन्त्र बनाउनुपर्ने, हाकु गाविसका प्रभावित जनतालाई

⁴⁰ There are over 100 members in the Committee, 56 members in its working committee, and 11 members in the Assessment Committee. There are no women in the Committee.

निःशूल्क विजुली र शेयर दिनुपर्ने आदि । तर यी कुनै पनि मागहरू सुनुवाई भने भएको देखिदैन । समन्वय समितिको २०७३ साल माघ २१ गते सम्पन्न भएको वैठकमा^{४१} केही महत्वपूर्ण सवालहरू बारे छलफल गरी अनुमोदन गरिएको थियो । ती सवालहरूमध्ये एकदमै महत्वपूर्ण सवाल थियो, परियोजना निर्माण गर्न जिम्मा लिएको ठेकदारले समन्वय समिति र स्थानीयहरूको सल्लाह र स्वीकृतिविना निर्माण कार्य गर्न नपाइने थियो । तर समितिका पदाधिकारीहरूले आफूहरूलाई धम्काएको धरपकड गरेको अनुभव सुनाएका थिए^{४२} तर समन्वय समितिले छलफलमा उठेका सवालहरूलाई सम्बोधन गराउन मुख्यगरी परियोजनामा स्थानीय समुदायको सहभागिता बढाउने, परियोजनाको निर्माण कार्यमा गुणस्तरीय कायम गराउने, ठेकदार छान्नेवेलामा परियोजनाले समन्वय समितिको समन्वयमा मात्र गर्ने जस्ता ३ वटा कार्यहरू गर्ने समेत उल्लेख गरे ।

सरोकार समिति र समन्वय समिति दुवैका प्रतिनिधिहरू प्रभावित समुदायको समिति बनाउने क्रममा समुदायहरूलाई फुटाउने र समुदायको अधिकारको आन्दोलनलाई कमजोर बनाउने गरेको बताए । लाक्पा तामाड भन्छन्, “परियोजनाले एउटा समूहलाई उचालेर अर्काको विरुद्धमा लाग्न उत्प्रेरित गर्दै आइरहेको छ” । त्यसैगरी परियोजना प्रभावित व्यक्तिहरू आफूहरूलाई समितिमा नराखेको र उनीहरूसंग छलफलसमेत नगरेको बताए । उनीहरू भन्छन्, समितिहरूमा राजनीतिकरण भएको र समितिका पदाधिकारीहरू प्रभावित समुदायहरूको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । दुवै समितिको अलवा, प्रभावित समुदायको पक्षमा काम गर्ने एकदमै शक्तिशाली निकायको आवश्यकता देखिन्छ । यो किन पनि महत्वपूर्ण छ भने, भूकम्पपश्चात निम्न आय र

⁴¹ The meeting had a total of 40 participants, including members of the Coordination Committee and Concern Committee, representatives of the political parties, and community leaders.

⁴² Minutes of the meeting organised by the Coordination Committee on 2 February 2017.

सामाजिकस्तर भएका प्रभावितहरू भन पीडित बनेका छन् । यदि प्रभावित समुदायहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्न त्यस्तो निकाय नवनाउने, उनीहरूको सवाललाई बेवस्ता गर्ने हो भने प्रभावितहरू थप शोषित र पीडित हुने अवस्था देखिन्छ ।

हाल परियोजनाले परियोजना स्थलसम्म पुग्ने सडक निर्माणको काम थालेको छ । परियोजनाले २०७२ सालको भूकम्पपश्चात् २०७३ देखि निर्माण कार्य पुनःसुचारु गरेको छ । २०७२ सालमा ५.३ किलोमिटर सडक निर्माण सम्पन्न गरिसकेको थियो । तर भूकम्पले सो सडक र परियोजना कार्यालय र अन्य सुविधाहरू भत्काएको थियो । २०७० सालदेखि जमीन खरिदको कार्य शुरु गरेको र २०७१ सालमा सो कार्य सम्पन्न गरेको थियो ।⁴³ परियोजनाले करीब ९९.७९ हेक्टर जमीन खरिद गरेको छ, जसमध्ये सरकारी जमीन ७९.२७ हेक्टर, गुठी⁴⁴को १५.६९ हेक्टर निजी ३.९० हेक्टर र निजी-पाँच वर्षको लागि भाडामा लिइएको) १.०१ हेक्टर⁴⁵ रहेको छ । जम्मा कति जमीन खरिद गरिएको हो त्यसको विस्तृत विवरण भने उपलब्ध छैन । परियोजना सम्बन्धी प्रतिवेदन अनुसार, निजी र गुठीको जग्गाबाट विस्थापित हुने जम्मा ४० घरधुरीका करीब २४० व्यक्ति रहेका छन् । त्यसैगरी परियोजनाले अधिग्रहण गरेको जग्गामा

⁴³ Kim Joon Hyung, powerpoint presentation on 'Upper Trishuli 1 HEP-Four Years to Project Development Agreement', Power Summit-10,000 MW in 10 years, Kathmandu, 15-16 December 2016.

⁴⁴ Guthi land, or trust land includes land and property donated by the government, or state or individuals for social and religious purposes.

⁴⁵ Nepal Environmental & Scientific Services Pvt. Ltd. (NESS), Complementary Social Baseline: Supplemental Environmental and Social Impact Assessment, Upper Trishuli-1 Hydropower Project, December 2014, p. 75.

निर्माण भएका करीब १५ घरधुरीले घर गुमाएका छन्^{४६} परियोजनाले सन् २०१४ मा गरेको अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार परियोजनाले ११ विस्थापित घरधुरीको घर खरिद गरेको थियो भने उपलब्ध गराइएको रकम बारे उल्लेख गरिएको छैन^{४७} सम्पूर्ण निजी र गुठीको जग्गाबाट विस्थापित भएका घरधुरी परिवारलाई प्रतिरोपनी ५ लाख^{४८} रुपैयाँको दरले क्षतिपूर्ति दिइसकिएको छ। क्षतिपूर्ति नलिएका १५ घरधुरीका परिवार र सामुदायिक वन (करीब ७६.७ हेक्टर)बाट विस्थापित हुनेहरूको संख्यलाई गणना गर्ने हो भने विस्थापित हुने घरपरिवारको संख्या बढेर जाने देखिन्छ। परियोजनाबाट विस्थापितहरूको सरोकारको विषयमा भने तलको बुँदामा छलफल गरिनेछ।

५. परियोजनाको मुख्य विशेषताहरू

परियोजनाको मुख्य विशेषताहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- धुन्चे गाविस अन्तर्गत त्रिशुली नदीको देवे किनारमा बाँध रहेको छ भने हाकु गाविस अन्तर्गत नदीको दाहिनेतिर हाकुवेंसी अवस्थित छ। त्रिशुलीनदीको दाहिने किनारा अर्थात् हाकु गाविसको बालुवाफाँटमा विच्युतगृह रहेको छ।^{४९}

^{४६} The figure for the total number of houses acquired by the project, i.e. 15, is based on information provided in the report Complementary Social Baseline: Supplemental Environmental and Social Impact Assessment. According to the report, four houses (three belonging to Dalits and one to Tamang) and four cowsheds were acquired by the project. The report also provides a name list of owners of 11 other houses purchased by the project. Based on this, the total number of houses lost would be 15.

^{४७} Complementary Social Baseline: Supplemental Environmental and Social Impact Assessment Report

^{४८} 1 USD is approximately equivalent to NPR 100.

^{४९} NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, op. cit., p.86.

- ७७ मिटर लामो बाँध २७५ मिटर तल त्रिशुलीनदी र भोटेकोशीको दोभानमा पर्दछ । बाँध ३० मिटर अलो बाँध जमीनबाट उठाइनेछ भने २६.३ मिटर गहिरो पक्की जग बनाइनेछ ।⁵⁰
- रन अफ दि रिभर प्रणालीमा आधारित परियोजना भएकोले पानीको बहावलाई ७६ क्युबिक मिटर प्रतिसेकेन्डको दरले स्थानान्तरण गरिनेछ । जमीनमुनी रहेको विद्युतगृहमा पानीको बहाव पठाउन ९.८२ किलोमिटर लामो मूल सुरुङ निर्माण गरिनेछ । त्यहाँ पानी तान्तको लागि ३ ओटा ७२ मेगावाट क्षमता भएको टर्बाइन मेशीन जडान गरिनेछ⁵¹ र विद्युतगृह (मैलुड दोभानस्थित) र बाँध क्षेत्रसम्म जोड्ने १९.३ किलोमिटर सडक पनि निर्माण गरिनेछ ।⁵²
- परियोजना अन्तर्गत करीव ८ किलोमिटर लामो २२० केमि ट्रान्समिशन लाईन पनि हुनेछ ।⁵³ ट्रान्समिशन लाईनको लाइसेन्स सन् २० फेब्रुअरी २०१७ मा दिइएको छ र एक वर्षसम्म कायम रहने छ ।⁵⁴ प्रारम्भीक वातावरणीय अवलोकन सम्पन्न गरी स्वीकृतिको लागि नेपाल सरकारलाई वुभाई सकिएको छ ।⁵⁵ ट्रान्समिशन लाईनले स्थानीय समुदाय र वातावरणमा पार्नसक्ने असरको वारेमा जानकारी उपलब्ध छैन ।
- परियोजना निर्माणको ५ वर्षको अवधिसहित परियोजनाको हक उपभोग गर्ने अधिकार ३५ वर्षको हुनेछ⁵⁶ शीप भएका, सामान्य शीप भएका र शीप नभएका श्रमिकहरू गरी कूल ११०० जना कामदारहरू परियोजना निर्माणको अवधिमा संलग्न हुनेछन् ।

⁵⁰ ESSA Technologies Ltd, op. cit., p. 7.

⁵¹ Ibid, p.7

⁵² Ibid, p. 8

⁵³ World Bank, 'Integrated Safeguard Data Sheet', Report no. 95297, 10 March 2015, p. 2, <http://documents.worldbank.org/curated/en/201561468279349162/pdf/952970ISDS0Con00Box385460B00PUBLIC0.pdf> (accessed 17 March 2017).

⁵⁴ Ministry of Energy, Department of Electricity Development, 2017, www.doed.gov.np, (accessed 25 October 2017).

⁵⁵ ESSA Technologies Ltd, op. cit., p. 9.

⁵⁶ NWDEC, 'Project Summary', op. cit.

६. परियोजना क्षेत्रमा बसोवास गर्ने समुदाय बारे

तामाड समुदायको पुख्यौली थलो हो रसुवा जिल्ला । यो जिल्ला तामाडसालिङ्ग अर्थात् तामाड जातिको क्षेत्रभित्र पर्दछ । १८ औं शताब्दीमा नेपाको एकीकरण गर्नु अगाडि तामाडहरूको पुख्यौली थलो पश्चिममा बूढीगण्डकीदेखि पूर्वमा दूधकोशीसम्म फैलिएको थियो^{५७} तामाडहरू ऐतिहासिक रूपमा सीमान्तकृत र शासकहरूबाट शोषणमा परेका आदिवासी हुन् । नेपाल राज्य बनेदेखि तथाकथित उच्च जातिका शासकहरूले तामाडहरूलाई जबर्जस्ती श्रमशोषण गरे, उनीहरूको जमीन खोसी दिए र उनीहरूले बोल्ने भाषा, उनीहरूको संस्कृतिलाई दवाए र ती दमन विरुद्ध गरिएको प्रयासहरूलाई दवाइए^{५८} धेरै वर्षसम्म गरिएको दमनले तामाडहरूलाई गरीब र निरासा थोपरिदिएको छ । तामाड समुदायहरू लामो समयदेखि आफ्नो पुख्यौली थलोलाई स्वयत्त तामसालिङ्गको घोषणा गर्नुपर्ने माग गर्दै आएका छन् । तर २०६९ सालमा पहिलो संविधानसभा विघटनसँगै उनीहरूको माग तहसनहस भएको छ ।

१ हजार ६४६ घरधुरीका कूल ७ हजार १८१ जनसंख्या परियोजनाले प्रभावित पार्ने ३ वटा गाविसहरू हाकु, राम्चे र धुन्चेमा बसोवास गर्दछन्^{५९} हाकु, गाविसमा कूल जनसंख्या २ हजार १६९ (घरधुरी ४४३), राम्चेमा २ हजार २६८ (घरधुरी ४८९) र धुन्चेमा २ हजार ७४४ (घरधुरी ७१४) रहेको छ^{६०} परियोजना प्रभावित गाविसहरू हाक-९३ प्रतिशत), धुन्चे

^{५७} M.S. Tamang, 'Tamang Activism, history and territorial consciousness', in D. Gellner (ed.), *Ethnic Activism and Civil Society in South Asia*, New Delhi, Sage Publications,p. 271.

^{५८} D. Holmberget al., 'Local Production/Local Knowledge: Forced Labour From Below', *Studies in Nepali History and Society*, vol. 4, no. 1, 1999, pp. 5-64.

^{५९} NESS, op. cit., p. 13.

^{६०} Ibid, p. 13.

(४९ प्रतिशत) र राम्चे (९६ प्रतिशत)^{६१} मा तामाड सबैभन्दा ठूलो जातीय समूह हो । अन्य जातीय समूहहरूमा दलित, गुरुड, मगर, नेवार, थारु, क्षेत्री र बाहुन रहेका छन् ।

हाकु गाविस सबैभन्दा बढी प्रभावित गाविस हो । किनभने परियोजनाले सबैभन्दा बढी जमीन र जंगल हाकु गाविसकै लिएको छ । हाकुका बासिन्दाले सबैभन्दा बढी आयोजनाको प्रभावहरू उदाहरणको लागि पुख्योली थलोबाट विस्थापन, परम्परागत जीविकोपार्जनको लोप र सामुदायिक वनमा पहुँचबाट बन्धितलगायतलाई सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । हाकु गाविसको सबैभन्दा बढी प्रभावित बासिन्दाहरू हाकुबेसी, गोगने, मैलुडका तामाड समुदाय पर्दछन् । प्रभावित समुदायहरूमध्ये ९४ प्रतिशत तामाड र बाँकी ६ प्रतिशत दलितहरू छन्^{६२} दलित समुदायहरू एकदमै पीछाडिएका समूह हो, जसलाई हिन्दू वर्णाश्रमभित्र सबैभन्दा तल्लो समूहमा राखिएको छ ।

२०७२ साल वैशाखको भूकम्पले सबैभन्दा बढी हाकुकै समुदायहरूलाई प्रभावित पायो । गृह मन्त्रालयको तथ्यांक अनुसार हाकुमा मात्रै ८ हजार ९ सय ७९ जनाको मृत्यु भएको थियो ।^{६३} भूकम्पका कारण सबैभन्दा बढी ज्यान गुमाउने समुदाय हो तामाड ।^{६४} हाकुमा करीब ६० प्रतिशत मानिसहरूले

^{६१} NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, op. cit., p. 198.

^{६२} Ibid., p. 219.

^{६३} Government of Nepal, 'Gorkha Earthquake 2072, Baishakh 12: District-wise Death toll', Nepal Disaster Risk Reduction Portal, <http://drportal.gov.np/uploads/document/552.pdf>, (accessed 24 May 2017).

^{६४} S. Subba, Nepal Earthquake Report: Data Analysis from the Perspective of Caste/Ethnicity and Gender, Anamagar, Lawyers' Association for Human Rights of Nepalese Indigenous Peoples (LAHURNIP), May 2016, p. 4., unpublished; also see 'The Tamang Epicentre', Nepali Times, 10-16 July 2015, <http://nepalitimes.com/article/nation/April-25-earthquake-Tamang-epicentre-2407.earthquake-tamang-community-continues-tostruggle/> (accessed 25 May 2017).

ज्यान गुमाउनु परेको र भएका सबै घरहरू भत्केका थिए । भूकम्पका कारण आएको पहिरोले बडा नं.८ र ९ को २ वटा वस्ती बगाएको थियो ।⁶⁵

भाषाको आधारमा हेर्ने हो भने हाकुमा करीब ९५ प्रतिशत र धून्चेमा करीब ६५ प्रतिशतले तामाड भाषा मात्र बोल्दछन् ।⁶⁶ यहाँका धेरै तामाड समुदायहरू नेपाली भाषा बोल्दैनन् वा नेपाली भाषामा आफ्नो कुरा निर्धक्कसंग राख्न सक्दैनन् । नेपालमा १२३ भाषा बोलिने भए पनि नेपाली खस भाषा बाहुनक्षेत्रीहरूको मातृभाषा हो र यसलाई नेपालको सरकारी भाषाको रूपमा प्रयोग गरिदै आइएको छ ।⁶⁷ परियोजना क्षेत्रमा तामाड भाषाको व्यापक प्रयोग भएको हुँदा परियोजना बारे छलफल गर्दा वा यहाँका स्थानीय समुदायहरूसंग कुराकानी गर्दा तामाड भाषाको प्रयोग नगरी नेपाली भाषाको प्रयोग भएको पाइयो ।

प्रभावित क्षेत्रको साक्षरताको दरको कुरा गर्दा साक्षरहरूको संख्या राष्ट्रिय औषत (६५.९ प्रतिशत) भन्दा एकदमै न्यून रहेको छ ।⁶⁸ ६० प्रतिशतभन्दा बढी निराक्षर छन् । हाकुमा ५८ प्रतिशत, धून्चेमा ४९.०१ प्रतिशत, र राम्चेमा ४९.०१ प्रतिशत जनसंख्या निराक्षर छन् ।⁶⁹ प्रभावित समुदायहरूको साक्षरता दर कम भएकै कारण परियोजना र यसले उनीहरूमा पारेको

⁶⁵ S. Ghale, 'A Year After Nepal's Killer Quake, the Tamangs continue to Struggle on the Margins', The Wire, 22 May 2016, <https://thewire.in/37305/a-year-after-nepal->

⁶⁶ NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, op. cit., p. 199.

⁶⁷ NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, op. cit., p. 199.

⁶⁸ Central Bureau of Statistics, National Population and Housing Census 2011-National Report, Kathmandu, Central Bureau of Statistics, 2012, p. 4, <http://cbs.gov.np/image/data/Population/National%20Report/National%20Report.pdf> (accessed 16 February 2017).

⁶⁹ NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, op. cit., p. 199.

असरहरूको बारेमा व्याख्या गर्न र वुभाउन धेरै समय लागेको हुनसक्छ । तर अधिकांश प्रभावित परिवारहरूलाई परियोजना र आफूले पाउने सुविधा र अधिकारको बारेमा जानकारी छैन । सही जानकारीको कमीका कारण यहाँका समुदायहरू धेरै असुरक्षित र शोषित हुनुपरेको छ ।

रसुवा जिल्लाको सदरमुकाम धुन्चेमा हाकु र राम्चे गाविसको तुलानामा रामो संरचना छ । धुन्चेका मानिसहरूको समाजिक आर्थिक हैसियत रामो छ । हाकु र राम्चेमा संरचनाहरू सडक, स्वास्थ्य सुविधा, खानेपानी, विद्यालयलगायतका संरचनाहरू अपर्याप्त छन् । धुन्चेमा जिल्ला अस्पताल रहेको छ । तर हाकु र चाम्चेमा भने उप-स्वास्थ्य चौकी मात्र छन् । कर्मचारी र सुविधा पर्याप्त छैन ।⁷⁰ विस्थापित परिवारसंगको अन्तरवार्ताबाट निष्कर्ष के निकालन सकिन्दू भने सडक, विद्यालय र स्वास्थ्य सेवा जस्ता संरचनामा लगानी गरिदिने आश्वासन दिंदा परियोजनालाई सहयोग पुगेको देखिन्छ । राज्यले आधारभूत सुविधा र संरचना पुऱ्याउन नसकदा परियोजनालाई आफ्नो पक्षमा काम गर्न सजिलो भएको देखिन्छ । त्यसैले परियोजनाले स्थानीयहरूको जमीन, घर र सामुदायिक बन खरिद गर्दा प्रभावितहरूबाट खासै विरोधहरू भएन ।

परियोजनाबाट प्रभावित गाविस कृषिमै निर्भर भएपनि खाद्यन्त अभाव देखिन्छ । अधिकांश परियोजनाबाट प्रभावित घरपरिवारहरू (८१.१४ प्रतिशत) मा खाद्यन्त अभाव रहेको देखिन्छ । उनीहरूसंग वर्षको ३ महिना मात्र खान पुग्ने खाद्यन्त उपलब्ध हुन्छ । मात्र २.२४ प्रतिशत परिवारहरू वर्षको ९ महिना खाद्य पुऱ्याउन सक्दछन् ।⁷¹ राम्चे र धुन्चेका सबै वडाहरूमा राष्ट्रिय प्रसारण लाईनबाट लिगाएको विजुलीको पहुँच छ । तर हाकु गाविसमा भने अवस्था फरक छ । हाकु गाविसको वडा नं १, ५, ८ र ९

⁷⁰ Ibid, op. cit., p. 204.

⁷¹ NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, op. cit., p. 199.

मा विजुलीको पहुँच छैन । भूकम्प आउनु अगाडिसम्म हाकु गाविसका वासिन्दाहरू वैकल्पिक ऊर्जा जस्तै पेल्ट्रीक सेट, सोलार प्यानल, टुकीवत्ती र साना जलविद्युत परियोजनामा भर पर्नु पर्दथ्यो । वातावरण प्रभाव मूल्यांनले प्रत्येक घरपरिवारको एकदमै कम करीब १.८३ रोपनी जमीन रहेको देखाएको छ ।⁷² उपलब्ध जमीनमध्ये करीब १ रोपनी (१०.१७ प्रतिशत) खेत, पाखो ५.६७ रोपनी (५७.६३ प्रतिशत) र वारी ३.१७ रोपनी (३२.२० प्रतिशत) जमीन रहेको देखाएको छ ।⁷³

तामाड समुदायको आफ्नो पुरुयौली जमीन, जंगल र स्रोतसाधनसंग एकदमै गहिरो सम्बन्ध रहेको कुरा उनीहरूको सोचाई, संस्कृति, परम्परागत ज्ञान र जीवनशैलीमा देखिन्छ । यहाँका तामाड समुदायहरू हिमाल, वन र नदीहरू पवित्रस्थल भएको र एकदमै शक्तिशाली आत्माको वास हुने विश्वास गर्दछन् । उनीहरू “मानिसहरूको क्रियाकलापले आत्मालाई खलल पुऱ्याउने र त्यस्तो क्रियाकलाप गरेवापत क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने विश्वास गर्दछन्,”⁷⁴ परियोजना प्रभावित क्षेत्रमा भएका सामाजिक संरचना र संस्थाहरू लामो समयको मेहनतबाट विकसित भएका हुन् । तामाड वस्ती उनीहरूको पारिवारिक बढोत्तरीबाट बनेको हो । उनीहरू मिलेर बसेको समुदाय हो । उनीहरू सामुहिक जीवनपद्धति अपनाउँदछन् । उनीहरू आफ्नो संस्कार र चाडपर्वमा निरन्तर जमघट गर्ने गर्दछन् । समुदायका सदस्यहरू आपासी सामाजिक, आर्थिक र मानसिक भलाईमा सोच्दछन् । परियोजना संचालित क्षेत्रमा तामाड समुदायको प्रथाजनित संस्थाका भूमिका कम हुँदै गए पनि, परम्परागत नेता जस्तै पोम्बो, बोन्यो, लाबोन्यो, र लामाहरूले नै सामाजिक र संस्कृतिक जिम्मेवारीहरू वहन गर्दै आइरहेका छन् ।⁷⁵ परियोजनाले

⁷² NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, June 2012, Kathmandu, NWEDC, p. 209.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ NESS, op. cit., pp. 47-48.

⁷⁵ NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, op. cit., p. 228.

तामाड समुदायको साँस्कृतिक सम्पत्ति र सामाजिक सन्तुलनमा खलल पुऱ्याएको छ । परियोजनाले विस्थापित गरेको छ । पुख्यौली थातथलो र स्रोतको पहुँचमा रोक लगाएको छ । कामदार र बसाइँसराई गरेर आउने संख्या परियोजनाले बढाएको छ । रसुवा जिल्लामा अधिकांश तामाड समुदायहरू भेंडा र चौरी पालनमा आधारित जीवनशैली अपानाएका छन्^{७६} । त्यसैले परियोजनाले यस क्षेत्रका अधिकांश समुदायमा अपत्यक्ष रूपमा पारेको प्रभावको बारेमा अध्ययन गर्न जरुरी छ । यस्ता यहाँका आदिवासी समुदायमा पर्नसक्ने अपूरणीय क्षति र दिर्घकालीन असरहरू सजिलैसंग व्याख्या गर्न सम्भव छैन र परियोजनाका लगानीकर्ताहरूले यस्ताखाले असरहरूको खासै चासो पनि राखेको देखिदैन । यस्तो सबेदनशील विषयलाई सम्बोधन गर्न, परियोजनाले प्रभावित पारेका समुदायहरू, सम्बन्धित सरोकारवाला र आदिवासी विज्ञहरूको छलफलबाट माथिल्लो त्रिशुली-१ परियोजनाले उपयुक्त उपाय र उपचारका विधिहरू अपनाउनुपर्ने देखिन्दछ ।

७. सान्दर्भिक कानूनी प्रावधानहरू

परियोजनाले जलविद्युतसंग सम्बन्धित राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून, नियम, नीति, योजनाहरूको पालन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसको अलावा परियोजनाले परियोजनाबाट उत्पन्न हुनसक्ने वातावरणीय र सामाजिक जोखिमहरूको व्यवस्थापनका लागि दातृसंस्थाहरू जस्तै अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगम र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय बैंकहरूको नीति र मापदण्डहरू पालना गर्नुपर्ने परियोजनाको दायित्व हो ।

विद्युत, जलविद्युत विकास, पानी, भूमि अधिग्रहण, स्थानीय शासन, संरक्षण र वनलगायतका राष्ट्रिय कानूनहरू जलविद्युत परियोजनासंग सम्बन्धित कानूनहरू हुन् । यी कानूनको अलावा, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू जस्तै

^{७६} Interview with project-affected families of Haku, wards 8 and 9.

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासंघ नं. १६९, संयुक्तराष्ट्र संघको आदिवासीको अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र २००७, आदिवासीहरूको विश्व सम्मेलनको (आउटकम डकुमेन्ट)ले आदिवासीको अधिकार सुनिश्चित गर्ने आधार दिन्छन् । परियोजनाले नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय वातावारणसंग-सम्बन्धित संघीय र सम्झौताहरूलाई पनि ध्यान दिनुपर्दछ । नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ५१ (ख), ३ ले नेपालले अनुमोदन गरेको संघीय र सम्झौताहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने दायित्व राज्यको हो, भन्ने उल्लेख गरेको छ । त्यसैगरी संघीय ऐन, २०४७⁷⁷ ले नेपालको राष्ट्रिय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय कानून बाटेमा अन्तर्राष्ट्रिय कानून लागू हुने उल्लेख गरेको छ ।

यो अध्ययनमा त्रिशुली जलविद्युत परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने मापदण्ड परियोजना संचालन गर्दा लागू गन्यो कि गरेन भन्ने हो । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमको ८ वटा मापदण्डहरूमध्ये, पहिलो वातावरणीय र सामाजिक जोखिम प्रभाव मूल्यांकन र व्यवस्थापन हो । त्यसैगरी पाँचौ मापदण्ड भूमि अधिग्रहण र स्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी व्यवस्था हो र सातौमा स्थानीय आदिवासीहरूको सवाल र अधिकारलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । जुन त्रिशुली जलविद्युत-१ परियोजनाको सवालमा एकदमै सान्दर्भिक छ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले लगानी गर्नुपर्व, परियोजनाले सामाजिक र वातावरणीय असरको मूल्यांकन गर्नुपर्द्ध र त्यसको समाधानको लागि उपायहरूको प्रस्तावहरू गरिएको हुनुपर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगम आफै आयोजना संचालक र लगानीकर्ता भएकाले नेपाल वाटर एण्ड इलेक्ट्रीसिटी डिभलपमेन्ट कम्पनीले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमको परियोजना संचालन मापदण्ड र नीतिहरू लागू गर्नुपर्ने दायित्व

⁷⁷ Section 9 (1) of the Treaty Act 1990. Likewise, Article 51 (b) (3) of the Constitution of Nepal 2015 obligates the state to pursue policies related to the implementation of treaties and agreements to which it is a state party.

छ । यो प्रावधान आयोजना विकास सम्फौता (PDA) मा उल्लिखित छ ।⁷⁸ निगमको मापदण्ड कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्नका लाग कम्तीमा सातवटा सहायक अध्ययनहरू⁷⁹ गरिएका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमको परियोजना संचालन मापदण्ड अनुसार आयोजना संचालन गरे नगरेको सम्बन्धी मूल्यांकनका लागि यो अध्ययनले विशेषगरी ४ वटा प्रमुख पक्षलाई ध्यानमा राखेर गरिएको छ । ती हुन-१) अग्रीम जानकारीसहितको स्वतन्त्र मन्जुरी २) आर्थिक र भौतिक विस्थापन ३) परियोजनासंग जोड्ने सङ्केत निर्माण सृजित क्षति र विस्थापन ४) महिलाको सहभागिता ।

७.१. स्वतन्त्र अग्रीम जानकारीसहित मन्जुरी

परियोजनाले अधिक सामाजिक र वातावरणीय जोखिम र असर पार्नसक्ने भएकोले त्रिशुली जलविद्युत-१ परियोजनालाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले "क" समूहमा राखेको छ । परियोजनाले अधिग्रहण गरेको ९९.७९ जमीन तामाड समुदायको पुर्खोंली थलोमा पर्दछ । विजुली निकाल्नको लागि ११ किलोमिटर त्रिशुली नदीको पानीको बहावलाई स्थानान्तरण गरिने जुन योजना छ त्यसले पानीको स्रोतमाथि समुदायको पहुँचमा रोक लगाउनेछ ।

⁷⁸ Article 11.4.2 of the PDA states: "The Company shall comply with and carry out the Project in accordance with the Performance Standards and shall, in addition to its obligations under Section 11.3 (Plans), develop necessary guidelines and plans to ensure compliance with the Performance Standards [IFC]", Ministry of Energy, op. cit., p. 44.

⁷⁹ Apart from the mandatory Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report prepared in 2012, the project developer, i.e. NWEDC, prepared additional assessment reports and a plan to meet IFC policies and standards in 2014. The reports are: 1) Supplemental Environmental and Social Impact Assessment, 2) Complementary Social Baseline: Supplemental Environmental and Social Impact Assessment, 3) Complementary Environmental Baseline, 4) GIS Mapping and Spatial Analysis, 5) Cumulative Impact Assessment, 6) Environmental Flows Assessment, and 6) Construction Environmental and Social Management Plan.

पुस्तौदेखि तामाड आदिवासी समुदाय आफ्नो पुर्खौली जमीन, जल र जंगलमा जीवीकोपार्जन र साँस्कृतिक क्रियाकलापका लागि निर्भर हुँदै आएका छन्। प्रकृतिको विनाश नगरी जीविकोपार्जन गर्ने व्यवहारले गर्दा उनीहरू ती स्रोतहरूको दिगो संरक्षण गर्दै आएका हुन्। यदि त्यहाँका बासिन्दाहरूले पुस्तौदेखि ती स्रोतहरूको संरक्षण नगरेका भए परियोजनाले प्रयोग गर्ने सबैनथ्यो। परियोजनाको लागि गरिएको अध्ययन प्रतिवेदनहरूले तामाड समुदायको यहाँका जमीन, जंगल र जलसंग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेकोसमेत उल्लेख गरेका छन्।

अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं. ७ ले आदिवासीको जमीन मिच्चा वा अधिग्रहण गर्दा आदिवासीको साँस्कृति र जीविकोपार्जन, आध्यात्मिक विश्वास, सामाजिक मूल्यमान्यता, भाषा र समृद्धिमाथि धक्का पुग्ने उल्लेख गरेको छ। त्यसैले ७ औं प्रावधानको मुख्य उद्देश्य भनेको परियोजनाले स्थानीय आदिवासीहरूमाथि असर हुन नदिने र भएमा कम गर्ने र असर उपर क्षतिपूर्ति दिने हो। प्रावधान नं. ७ र प्रवाधान नं. १, वातावरणीय र सामाजिक जोखिम तथा असरहरू मूल्यांकन र व्यवस्थापनले विशेषगरी परियोजना संचालन गर्नुअघि परियोजना क्षेत्रका प्रभावित स्थानीय आदिवासीहरूसंग पूर्व सुसूचित जानकारीसहितको स्वतन्त्र मन्जुरी कायम गर्नुपर्दछ।

अग्रीम जानकारीसहित मन्जुरी र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं ७ (१२) अनुसार परियोजना संचालकले “दुवैले मान्य प्रक्रियाद्वारा प्रभावित आदिवासी समुदाय र संचालकबीच आयोजना बारेमा छलफल गरिनुपर्दछ र सो छलफलबाट आएको परिणामको दस्तावेजीकरणमा हस्ताक्षरित भएको हुनुपर्दछ।” तर परियोजनासंग परियोजनाद्वारा प्रभावित समुदायसंग छलफल गरिएको कुनै सम्भौता वा दस्तावेज उपलब्ध छैन। त्यसको अलावा परियोजनाले नेपाल सरकारले

अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं.१६९ र नेपालद्वारा हस्ताक्षरित आदिवासीको अधिकार सम्बन्धी संयुक्तराष्ट्र संघीय घोषणापत्रलगायतका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी प्रावधानलाई लागू गर्नुपर्ने हुन्छ । यी दुवै अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको मुख्य प्रावधान हो, पूर्व सुसूचित जानकारीसहितको स्वतन्त्र मन्जुरी ।

स्थानीय आदिवासी समुदायलाई प्रभावित गरे पनि, परियोजनाले यहाँका आदिवासीहरूसंग पूर्व सुसूचित जानकारीसहितको स्वतन्त्र मन्जुरी कायम गरेको देखिदैन । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं. ७ को १० औं हरफमा सहभागिता र मन्जुरीको कुरा उल्लेख गरेको छ । “परियोजनामा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको संलग्नताको प्रक्रियाको कुरा गर्दा प्रभावितहरूलाई मान्य हुने प्रक्रियाद्वारा सरोकारवालालाई पार्ने प्रभावसम्बन्धी मूल्यांकन, योजना निर्माणमा संलग्नता, सूचना प्रवाह, परामर्श र सहभागिता आदि पर्दछ ।” तर परियोजना क्षेत्रका सम्पूर्ण प्रभावित परिवारहरू विशेषगरी महिलाहरू तामाङ भाषामा कुरा गर्ने भए पनि, परियोजनाका सर्दभमा गरिएको सम्पूर्ण छलफल र परामर्शहरू नेपाली खस भाषामा मात्रै गरिएको देखिन्छ । त्यसैगरी अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं. १ को ३०, ३१ र ३२ हरफमा प्रभावितहरूसंग परियोजनाले परामर्श र पूर्व सुसूचित जानकारीसहितका स्वतन्त्र मन्जुरी कायम गर्ने प्रक्रिया उल्लेख गरेको छ । उल्लिखित प्रक्रिया अनुसार परामर्शको प्रक्रियाले प्रभावित समुदायलाई परियोजनाले आफूहरूलाई पार्नसक्ने सबै असरहरू बारे बुझन सक्षम हुनेछन् । त्यसैगरी समुदायहरू परियोजनाको प्रत्येक निर्णय र योजना निर्माण प्रक्रियामा सहभागी भएको हुनुपर्दछ । प्रभावित समुदायका सदस्यहरूसंग गरिएको अन्तरवार्ता र छलफलले देखाउँदछ भने परियोजना संचालकले नामै मात्रको परामर्श गरेको प्रभावित समुदाय र सरोकारवालाहरूको विचार र भावनालाई परियोजनासम्बन्धी कुनै पनि निर्णय गर्ने प्रक्रियामा समावेश नगरिएको प्रष्ट हुन्छ । परियोजनाले प्रभावित

समुदायहरूको सवाल साथै सरकारी अधिकारीहरू जस्तै गाविसका अधिकारीहरूले दिएको सुभावहरू,⁸⁰ परियोजनाको तयारी र प्रभाव कम गर्ने कुनै पनि संयन्त्रमा समावेश गरिएको छैन ।

वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनको वातावरण सुधार शीर्षक अन्तर्गत ६४ मिलियन ५० हजार रकम राखिएको छ । सो रकम छुट्याउनुको उद्देश्य परामर्शका क्रममा सरोकारवाला तथा स्थानीय समुदायहरूले उठाएको विकास सम्बन्धी सवालहरूको सम्बोधनका लागि हो ।⁸¹ यो परियोजना प्रभावितहरूका लागि कम्पनीको सामाजिक दायित्व अन्तर्गत योजना गरिएको थियो ।⁸² तथापि प्रभावितहरूको तर्फबाट पेश भएका धेरै सुभावहरू सम्बोधन गरिएको छैन । उदाहरणको लागि, प्रभावित समुदाय र सरकारी अधिकारीहरूले रोजगारी दिनुपर्ने कुरा पटकपटक उठाउदै आएका छन् । तर प्रभावित समुदायहरूलाई छलफलका क्रममा परियोजना संचालकहरूले रोजगारी दिने भने पनि रसुवा जिल्लाभन्दा बाहिरका कामदारहरू त्याएका छन् । हाकु बडा नं.८ का परियोजना प्रभावित छेगु लामाका अनुसार परियोजना क्षेत्रमा दक्ष व्यक्तिको अभाव भएका कारण उनीहरूले बाहिरबाट कामदारहरू त्याएका हुन् । उनले थपे “वास्तवमा परियोजना सस्तोमा कामदार चाहन्छ र प्रभावितहरूले परियोजना बारे जानकारी नपाउन

⁸⁰ For instance, in a letter dated 26 August 2011 (letter no. 612) sent by the Ministry of Environment, the Ministry suggested including several points in the revised version of the EIA. One of the suggestions (no. 5) was to add questions related to the provision of shares to locals and benefit sharing. Despite this, the final EIA report doesn't address these questions. See the Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, vol. 2 (Annexes), June 2012, <https://disclosures.ifc.org/#/projectDetail/ED/35701>

⁸¹ Some of the areas supported under the Environmental Enhancement Programme are: education, health, road, sanitation, irrigation, water, agriculture, rural electrification, women development. NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA), op. cit., 339.

⁸² Ibid, p. 335.

भन्ने पनि चाहन्छ । यदि रोजगारी दिए परियोजनाको सम्बन्धमा उनीहरूले सूचनाहरू सजिलै प्राप्त गर्नसक्ने हुन्छ” ।

परियोजनाको सम्बन्धमा २०६८ साल कार्तिक १९ गते सार्वजानिक सुनुवाई कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो । सो कार्यक्रममा ३५३ जना प्रभावित समुदायहरू सहभागी हुनु भएको थियो । सहभागीहरूको संख्या धेरै भए पनि मात्र १२ जनाले आफ्नो सवालहरू राख्नुभएको थियो ।^{८३} त्यस्तो महत्वपूर्ण कार्यक्रममा थोरै मात्र प्रभावित परिवारको सहभागिताले प्रभावितहरूको परियोजना सम्बन्धी जनचेतनाको स्तर कस्तो थियो भन्ने देखाउँदछ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं.१ को २ हरफहरूमा उल्लेख गरे अनुसार परियोजना संचालकहरूले परियोजनासंग सम्बन्धित सूचनाहरू प्रभावितहरूलाई छलफलका क्रममा पर्याप्त मात्रमा दिएको देखिन्दैन । उदाहरणको लागि परियोजनाको वातावरण प्रभाव मूल्यांकन सम्बन्धी प्रतिवेदनको सारांश सहभागीहरूलाई सार्वजानिक सुनुवाई कार्यक्रममा बाँडिएको थियो । तर सो सारांशले परियोजनाले प्रभावित समुदायमार्थ पारेको प्रभाव बारेमा पर्याप्त जानकारी समाविष्ट गरिएको थिएन । अझ परियोजना सम्बन्धी दस्तावेजले भौतिक र जैविक असर नगर्ने निष्कर्ष निकालेको छ ।

परियोजना सम्बन्धी विस्तृत अध्ययनको क्रममा परियोजना सम्बन्धी अध्ययनकर्ताले परियोजना क्षेत्रका समुदायको वातावरण र जैविक प्रणाली सम्बन्धी ज्ञानको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । तर पनि परियोजना सम्बन्धमा निर्णय लिने कुनै पनि प्रक्रियामा स्थानीय समुदायलाई सहभागिता गराइएन । प्रभावित समुदायहरूले आफ्नो परम्परागत ज्ञान परियोजनाको सफलताको

^{८३} Twelve participants who expressed their opinions were: Lakpa Tamang, Karsang Tamang, Santemba Tamang, Dawa Lakpa Tamang, Prakash Pd. Kafle, Phurba Tamang, Risha Nurbu Tamang, Rimbarke Tamang, Nima Dinu Tamang, Kripa Tamang, Sedar Tamang, and a representative from mother's group. The list of participants is available in the Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report.

लागि बाँडेका थिए । तर परियोजनाले उनीहरूमाथि प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउने भए पनि परियोजनासंग सम्बन्धित सूचना र अध्ययनको निष्कर्ष प्रभावित समुदायलाई प्रदान गरिएन । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं.१ को दोस्रो र पैतीसौं हरफमा उल्लेख गरेको प्रावधानसंग बाफिने गरी परियोजनाले प्रभावित समुदायहरूको सामाजिक र वातावारणीय सवाल सम्बन्धी गुनासाहरूलाई सम्बोधन गर्न गुनासो सुनुवाई गर्ने संयन्त्रको निर्माण पनि गरेन । गुनासो सुनुवाई संयन्त्र बनाउन ढिलाई गरेकोले प्रभावित समुदायहरू परियोजनाले आफूहरूमाथि पारेको क्षति उपर उपचार पाएका छैनन् । समयमै गुनासो सुनुवाई संयन्त्र बनाएको भए प्रभावितसंगको सम्बन्ध राम्रो हुने र अझ विग्रेर नजाने थियो ।

७.२. भूमि अधिग्रहणबाट भएको भौतिक तथा आर्थिक विस्थापन

अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं.५ ले परियोजनाले पार्नसक्ने प्रतिकूल असरलाई कम गर्न र हुनै नदिन विभिन्न उपायहरूको व्यवस्था गर्दै जीविकोपार्जन र जीवनयापनमा सुधार ल्याउन र पुनर्स्थापनाका लागि सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ । परियोजना संचालन मापदण्ड नं.५ ले परियोजनाका लागि जग्गा अधिग्रहण र जग्गाको प्रयोगमा रोक लगाउनाले जमीनमाथि निर्भर समुदायहरूलाई नकारात्मक असर गर्ने उल्लेख गरेको छ । परियोजनाको लागि जग्गा अधिग्रहण गर्दा र जग्गाको प्रयोगमा रोक लगाउनाले भौतिक र आर्थिक विस्थापन गर्दछ । त्यसैगरी परियोजनाले जग्गा अधिग्रहण गर्दा स्वेच्छक पुनर्स्थापनाको योजना बनाएको हुन्छ । सो योजनाले दुवै भौतिक विस्थापन (स्थानन्तरण वा वासस्थान गुमाउने) र आर्थिक विस्थापन (सम्पत्ति गुमाउने वा सम्पत्तिमा पहुँच नहुने जसले आम्दानी हुने स्रोत अथवा जीविकोपार्जनको माध्यममा ह्रास आउने) समेत जनाउँदछ ॥⁸⁴ त्यसैगरी

⁸⁴ International Finance Corporation (IFC), ‘Performance Standard 5: Land Acquisition and Involuntary Resettlement’, 2012, p. 1.

अन्तर्राष्ट्रीय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं. ५ र ७ मा उल्लेख गरे अनुरूप परियोजनाले तामाङ समुदायलाई धेरै तरिकाबाट भौतिक र आर्थिक विस्थापन गरेको छ । परियोजनाका कारण उनीहरूले आफ्नो पुख्यौली जमीन गुमाउनेछन् । त्यसैगरी त्यस वरपरका ६ वटा सामुदायिक बन र नदीमाथि पहुँचबाट बञ्चित हुनेछन् । पुख्यौली जमीनको कुरा गर्दा परियोजनाले हाकु गविस अन्तर्गत पर्ने ३.८ हेक्टर निजी जमीनमा बसोवास गर्ने २१ परिवार र १५.७ हेक्टर गुठी जमीनमा बसोवास गर्दै आएका १९ परिवारको भूमि परियोजनाले लिएको छ ।^{८५} जमीनसंगै १७ वटा घरहरूसमेत परियोजनाले लिएको छ ।^{८६} निजी र गुठी भूमिमा बसोवास गर्दै आएका ४० घरपरिवारले प्रतिरोपनी रु.५,००,०००/- (पाँचलाख) को दरले लिएको देखिन्छ । परियोजनासंग सम्बन्धित दस्तावेजले १७ घरपरिवारले परियोजना क्षेत्रमा पर्ने जमीनमा बनेको घरको समेत क्षतिपूर्ति लिइसकेका छन् । परियोजनाले घरको क्षतिपूर्ति कर्ति दिएको हो उल्लेख गरेको छैन । तर हाकु गाविस अन्तर्गत वडा नं. ८ र ९ का १५ घरपरिवारले अन्तरवार्ताको क्रममा परियोजनाले २०६९ सालमा परियोजनाका लागि अधिग्रहण गरेको निजी जमीनमा परेको घरका क्षतिपूर्ति नपाएको बताए । केही प्रभावित समुदायका सदस्यहरूले क्षतिपूर्तिका लागि पटकपटक परियोजना सञ्चालकलाई मार गरे पनि क्षतिपूर्ति दिन ढिलाई गरिरहेको बताए । परियोजनाबाट विस्थापित भएका परिवारको एकिन संख्या उपलब्ध छैन । यसको बारेमा पुनर्अवलोकन गर्नुपर्ने देखिन्छ । परियोजनाले विस्थापित हुने परिवारको सम्बन्धी तथ्यांकको बारेमा पुनर्अवलोकन गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रीय वित्तीय

^{८५} NESS, op. cit., p. 53.

^{८६} The figure for the total number of houses acquired by the project, i.e. 15, is based on information regarding the acquisition provided in the Complementary Social Baseline: Supplemental Environmental and Social Impact Assessment report. According to the report, the project acquired four houses (three belonging to Dalits and one to Tamang) and four cowsheds. The report also provides the name list of owners of 11 more houses acquired by the project (Tamang families). Based on this, the sum total of the houses lost would be 15.

निगमले परियोजना संचालन मापदण्ड र अन्य प्रचलित कानूनको आधारमा विस्थापितहरूलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने देखिन्छ ।

परियोजनाका प्रतिनिधिहरूले प्रभावित समुदायलाई जग्गा अधिग्रहण गर्ने विषयमा प्रस्तुत भएको विषयमा सोध्दा, विस्थापित परिवारलाई उनीहरूको जमीन परियोजनाको क्षेत्रमा परेको र परियोजनाले लिनैपर्ने भन्दै आफूखुशी नापजाँच गर्न शुरु गरेको बताए । जग्गा अधिग्रहण गर्ने कुनै पनि प्रक्रियामा प्रभावित परिवारलाई बाध्य पारेको र उनीहरूलाई हुँदैन भन्नै नसक्ने अवस्थामा पुऱ्याएको बताए । प्रभावित समुदायहरूलाई आफ्नो अधिकार र परियोजनासम्बन्धी हकको विषयमा जानकारी गराइएको देखिदैन । परिणामस्वरूप उनीहरू परियोजना सञ्चालकहरूसंग मोलमोलाई गर्न असमर्थ रहे र आफ्नो अधिकार उपभोग गर्न सकेनन् । विस्थापित परिवारले परियोजनाका प्रतिनिधिहरूले जग्गा बेच्नको लागि फकाएको बताए । यसको अलावा परियोजनाका प्रतिनिधिहरूले जमीन गुमाउने प्रत्येक परिवारलाई परियोजनाले घर बनाई दिने र रोजगारी दिने गलत आश्वासन दिएको बताए । साथै विस्थापित परिवारहरूले परियोजनाले घर पनि नबनाइदिएको र रोजगारी पनि नदिएको गुनासो पोखे ।

आदिवासी समुदायको वा उनीहरूले परम्परागत रूपमा प्रयोग गर्दै आएको जमीनमा परियोजना निर्माण गर्दा परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं ७ को बँदा नं. १४ ले व्यवस्था गरे अनुसार गर्नुपर्दछ । सो प्रावधान अनुसार परियोजनाले प्रभावितहरूलाई उनीहरूको जमीन प्रयोग गरेवापत नगद वा अन्य भौतिक क्षतिपूर्ति दिनुपर्दछ । परियोजना सञ्चालकहरूले उपयुक्त बदला जमीन दिन नसक्ने प्रमाणित गरिदिनुपर्ने हुन्छ र त्यस्तो अवस्थामा प्रभावित समुदायलाई विना जमीन आम्दानी हुने अवसर दिनुपर्ने हुन्छ । प्रभावित सबै परिवारको जीविकोपार्जन जमीनमा अर्थात् कृषिमा निर्भर भएको भए पनि परियोजनाले

त्यसको वैकल्पिक समाधानका उपायहरूको व्यवस्था गरेन। अझ अन्तरवार्ता लिएका कुनै पनि व्यक्तिले त्यस्तो विकल्प भएको बारे थाहै नभएको बताए।

अन्तरवार्ता लिइएका विस्थापित परिवारहरूले परियोजनाले लिएको जमीनमा भएको खेती, रुख विभिन्न जडीबुटी भए पनि तिनको क्षतिपूर्ति नपाएको बताए। कसैकसैले परियोजनाले लिएको जमीनमा रहेको गाइको गोठ र कटेरोको समेत क्षतिपूर्ति नपाएको गुनासो पोखे। १५ घरपरिवारले^{८७} परियोजनाका प्रतिनिधिहरूले बचन दिए पनि परियोजनाले लिएको जमीनमा आफूले बनाएको घरको नगद क्षतिपूर्ति नपाएको बताए। प्रभावित परिवारको माग र गुनासोलाई परियोजनाले सम्बोधन गर्नुअघि थप अध्ययन गर्न जरुरी छ। त्यसैले परियोजनाले प्रभावितहरूलाई प्रदान गरेको क्षतिपूर्ति अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं.५ र ७ अनुसार भएको देखिदैन^{८८}

^{८७} 15 households of Haku: Phai Lama Tamang's house in ward 9, Wang Lama's in ward 9, Norsingi Tamang's in ward 8, Urchen Singi Tamang's in ward 8, Dawa Lama's in ward 8, Mingmar Tamang's in ward 8, Chegu Lama's in ward 8, Ladeu Ghale's in ward 9, Wangde Ghale's in ward 9, Yoyalbo Ghale's in ward 9, Langde Ghale's in ward 9, Sonam Tamang's in ward 8, Butti Tamang's in ward 9, Kesang Buti Tamang's in ward 9, and Urchi Tamang's in ward 8.

^{८८} For instance PS 5(20) mentions that in case of physical displacement, which involves the movement of people in the project area to another location, the client [project] will: (i) offer displaced persons choices among feasible resettlement options, including adequate replacement housing or cash compensation where appropriate; and (ii) provide relocation assistance suited to the needs of each group of displaced persons. New resettlement sites built for displaced persons must offer improved living conditions...". In case of economic displacement, PS 5 (28) states: " If circumstances prevent the client from providing land or similar resources as described above, alternative income earning opportunities may be provided, such as credit facilities, training, cash, or employment opportunities. Cash compensation alone, however, is frequently insufficient to restore livelihoods." See the IFC Performance Standard 5: Land Acquisition and Involuntary Resettlement.

परियोजनाका कारण जमीन गुमाउने अधिकांश परिवारहरू निराक्षर छन्। आफूले पाएको नगद क्षतिपूर्तिलाई कसरी उपयोग र व्यवस्थापन गर्ने भन्ने ज्ञानसमेत उनीहरूलाई छैन। त्यसैगरी गाउँमा चलेको मूल्यभन्दा बढीको दरले क्षतिपूर्ति पाए पनि उनीहरूलाई नयाँ ठाउँमा त्यही मूल्यमा जमीन खरिद गरी बसोवास गर्न अपुग थियो। अन्तरवार्ता लिइएका धेरै परिवारहरूले आफूले पाएको पैसा बालबालिकाको पढ्ने खर्च, ऋण तिर्न र दैनिक घरखर्च चलाउन प्रयोग गरेका बताए। त्यसैले उनीहरूले जमीन गुमाएको मात्र होइन, उनीहरूलाई नयाँ ठाउँमा बसोवास गर्न नसक्ने अवस्थामा पुगेका छन्। निराक्षर भएका कारण उत्तीर्णित समुदायहरूलाई अनेकन सामाजिक चुनौति र आर्थिक कष्ट पर्नसक्ने देखिन्छ।

गुठीको जमीनमा बसोवास गर्ने करीब १६ घरपरिवारहरू जग्गाधनी लालपूर्जा बनाइदिने प्रलोभन देखाई कागजात लिए परियोजनालाई विक्री गरी १५ लाख लिएर फरार भएपछि ठगिएका थिए^{८९} त्यसरी ठगी गर्ने व्यक्ति अन्ततः समातिए पनि परिवारहरूले गुमाएको पैसा भने पाएनन्। क्षतिपूर्तिको नाममा पाएको रकमका कारण सामाजिक सद्भाव खलल पुगेको छ। परिवार परिवारबीच फाटो आएको छ। नगद क्षतिपूर्तिले जलविद्युत परियोजनाबाट प्रभावित परिवारमा नकारात्मक असर गरेको बारेमा कुलेखानी, कालीगण्डकी र मध्ये-मस्याङ्गदीलगायतका जलविद्युत परियोजनाका बारेमा प्रशस्त दस्तावेजीकरणहरू गरिएका छन्।^{९०} यी जलविद्युत परियोजनाबाट प्रभावितहरूको प्रभावित परिवारमा नगद व्यवस्थापन गर्ने ज्ञानको कमी भएको कारण परिवारमा गरिबी बढेको देखिएको छ।

^{८९} Displaced families claim they lost NPR 1 million 5 hundred thousand to Nir bahadur Lama.

^{९०} ‘Financial Literacy Training Should be Part of Project Implementation’, IBN Dispatch, Year 2, issue 2, 2016, pp. 4-5, <http://www.ibn.gov.np/financial-literacy-training-should-be-a-part-of-projectimplementation>, (accessed 2 April 2017).

२०७२ साल बैशाख १२ गते नेपालमा भूकम्प गयो । भूकम्पले सबैभन्दा बढी प्रभावित पारेको जिल्लामध्येको एक हो रसुवा जिल्ला । भूकम्पले प्रभावित परिवारको सामाजिक र आर्थिक अवस्था प्राकृतिक विपत्तिपछि भनै विग्रदै गयो । धेरैजना भाडामा लिएको र सरकारी जमीनमाथि बनाएको अस्थायी ठहरामा बस्दै आएका छन् । उनीहरूको भविष्य कठीन र अनिश्चित देखिन्छ । यदि विस्थापित परिवारलाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं.५ र ७ को व्यवस्था अनुसार आवश्यक तालीम, जानकारी र अन्य सहयोग गरिएको भए, उनीहरूमाथि पर्ने नकारात्मक असरहरू कम गर्न वा हटाउन संभव हुने थियो ।

सामुदायिक बनको सन्दर्भमा, परियोजनाले ६ बटा सामुदायिक बनको जमीन अधिग्रहण गरेको छ । करीब ७६.७ हेक्टर परियोजनाको अध्ययनले यहाँका धेरै घरपरिवारहरू सामुदायिक बनको स्रोतमाथि निर्भर रहदै आएको देखाएको छ^१ । तर परियोजनाले सामुदायिक बन गुमाउँदा कर्ति घरपरिवार प्रभावित हुन्छन् । त्यसको एकिन संख्या भने परियोजनाले उल्लेख गरेको छैन । प्रभावितहरूको असरलाई नजरअन्दाज गर्नाले समस्या उब्जाएको छ । प्रभावित समुदायहरूले बनलाई पुस्तौदेखि हुर्काउँदै र भरपर्दै आएका छन् । समुदायहरू जस्तै दाउरा, धाँस, स्याउला, जडीबुटी र औषधिमूलोलगायतका आफ्नो दैनिक आवश्यकता पूरा गर्न बनमाथि भर पर्दै आएका छन् । समुदायहरू गाईवस्तु चरन वा खर्कको लागि सामुदायिक बनलाई प्रयोग गर्दछन् । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं ५ ले स्पष्ट रूपले त्यसरी बाध्य पारी जमीन र प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच हुनमा रोक लगाउनाले समुदायमा आर्थिक विस्थापन गर्दछ भनेको छ ।

^१ 30,000-40,000 cubic meters soil is excavated to build just one kilometre-long road in the Himalaya. For details, see C.V.J. Varma, B.S.K. Naidu, and A.R.G. Rao, 'Silting Problems in Hydro Power Plants', Proceedings of the First International Conference. Rotterdam, A.A Balkema Publishers, 1999, p. 60.

त्रिशुलीनदीको पानीको प्रयोगको कुरा गर्दा, परियोजनाको विस्तृत अध्ययनले यहाँका प्रभावित समुदायले नदीको पानी पिउन, गाईवस्तुलाई खुवाउन, नुहाउन, लुगा धुन, घट्ट चलाउन, सिचाई गर्न, माछामार्न र अन्य मनोरञ्जनत्मक गतिविधिका लागि प्रयोग गर्दै आएको उल्लेख छ । त्यसैगरी, यहाँका द दलित घरपरिवार (करीब ५० सदस्य) पुस्तौदेखि परम्परागत रूपमा मृत लाश जलाउन प्रयोग गर्दै आएका छन् । परियोजनाले स्थानीय समुदायमा नदीको महत्व रहेको, त्यसैगरी परियोजनाले स्थानीयहरूको नदीको स्रोतमाथिको पहुँचमा असर पुने उल्लेख गरे पनि, परियोजनाले यसको क्षतिपूर्ति दिने योजना र कार्यक्रमहरू बनाएको देखिदैन ।

परियोजनाको अध्ययन प्रतिवेदनका अनुसार जग्गा अधिग्रहण गर्ने काम वि.सं. २०६९ मा शुरु गरी वि.सं. २०७० मा सम्पन्न गरिएको थियो । परियोजना सञ्चालकहरूले जग्गा अधिग्रहणको गर्ने काम हतारहतारमा र छोटो समयमा सम्पन्न गर्नुले परियोजनाको कति प्राथमिकता रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । तर आर्थिक र भौतिक रूपले विस्थापित समुदायलाई पुनर्स्थापना गर्ने काम भन्ने सुस्त गतिमा गरिएको थियो । परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं. ५ अनुसार विस्थापित परिवारको व्यवस्थापनको लागि जग्गा अधिग्रहण र जीविकोपार्जन पुनर्स्थापित सम्बन्धी योजना बनाएको देखिदैन । त्यसैले परियोजनाले विस्थापित परिवारलाई पुनर्स्थापित गर्ने योजना बनाउन जरुरी छ ।

परियोजनाले विस्थापित परिवारको जीविकोपार्जनमा हानी पुऱ्याएको छ । उनीहरूमा वेरोजगार, घरविहीन, खाद्य असुरक्षा जस्ता समस्या बढाएको छ । स्रोतमाथि पहुँच उदाहरणको लागि सामुदायिक वनस्रोतको पहुँचमा बन्चित गरेका छ । उनीहरूको सामाजिक सद्भावमा खलल पुगी सामाजिक र आर्थिक अवस्था विग्रदै गएको छ । विस्थापित परिवारको व्यवस्थापनको लागि जग्गा अधिग्रहण र जीविकोपार्जन पुनर्स्थापित सम्बन्धी योजना

बनाएर परियोजनाले प्रभावित परिवारको अवस्था भन विग्रिनवाट जोगाउन उनीहरूको जीवन निर्वाहको स्तरमा सुधार ल्याउन जरुरी छ । विकासको एउटा मुख्य उद्देश्य भनेको गरिबी घटाउने हो । त्यसकारण परियोजना निर्माणको कामले समाजका उत्पीडित समुदायहरूमा भन गरिबी बढाउने काम गर्नुहुँदैन ।

७.३. परियोजना जोड्ने सडक सृजित क्षति र विस्थापन

हाकु गाविसमा परियोजनासंग जोड्ने सडकको निर्माण २०६९ सालमा शुरू भयो ।^{१२} सडक भिरालो जमीनमा पर्दछ । ५.३ किलोमिटर सडक निर्माणको काम २०७२ साल वैशाखमा सम्पन्न भएको थियो । भूकम्पले सडक, पूल र परियोजनाको अन्य संरचनाहरूमा क्षति पुऱ्यायो ।^{१३} भीरपाखा फोरेर र चट्टानलाई बारुद प्रयोग गरी फुटाएर सडक निर्माणका गरिएकोले माटो थुप्रिएको थियो । त्यसैगरी धेरै मात्रामा रुखको कटानी र बुट्यानहरू फँडानी गर्न धेरै साधनहरूको प्रयोग गरिएको थियो । पहाडी इलाकाहरूमा हुने गरेको पहिरो विशेषगरी सडक निर्माणको कारण हुने गरेको छ ।

वि.सं. २०६८ सालमा गरिएको वातावरण प्रभाव मूल्यांकनले भूकम्प आउन सम्मावना उल्लेख गरिएको थियो, जुनचाहिं वि.सं. २०७२ मा वास्तविकतामा परिणत भएको थियो । हाकुका समुदाय र वातावरणमा परियोजना निर्माण कार्यले प्रतिकूल असर गर्ने विषयमा धेरै स्रोतहरू विशेषत परियोजनाको निर्माण सम्बन्धी आधारभूत अध्ययन, समुदायसंग गरिएको छलफल तथा वातावरणीय असर मूल्यांकन प्रतिवेदन र यसले प्रस्ताव गरेको असर न्यूनीकरण सम्बन्धी योजनाले स्पष्ट देखाएका छन् ।

^{१२} Interview with community liaison officer of theproject.

^{१३} 30,000-40,000 cubic meters soil is excavated see:<http://www.accountabilitycounsel.org/communities/current-cases/high-voltage-power-line-nepal/nepal-the-case/>

परियोजना क्षेत्रमा पहिरो आउन सक्ने, हिमनदी फुट्न सक्ने र भूकम्पको जोखिम हुने बारेमा पारियोजनाको आधारभूत अध्ययनमा उल्लेख्य मात्रामा चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी परियोजना निर्माण कार्य शुरु गर्नु अगाडि प्रभावित समुदायहरूसंग गरिएको छलफलसम्बन्धी दस्तावेजमा प्रभावित समुदायहरूले पटक-पटक सडक निर्माणबाट पहिरो आउन सक्ने र पहिरोका कारण सडकभन्दा माथि रहेको वस्तीमा जोखिम हुनसक्ने उल्लेख गरिएको थियो ।⁹⁴ परियोजनाले समेत संभावित जोखिम विशेषत चट्टान फुटाउने क्रममा ब्लास्टिङले पार्नसक्ने असरको क्षतिपूर्ति गर्न जोखिम न्यूनीकरण गर्ने योजना अन्तर्गत वातावरणीय असर मूल्यांकन प्रतिवेदनमा थोरै रकम (रु.५ लाख) छुटाएको देखिन्छ ।

वातावरण प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनमा संभावित भूकम्प हुनसक्ने र यसले परियोजना क्षेत्रमा असर गर्ने उल्लेख गरेको छ । वातावरणीय असर मूल्यांकन प्रतिवेदनको भूकम्पको जोखिम सम्बन्धी भागमा परियोजना क्षेत्रमा भूकम्प जानसक्ने खतरा उल्लेख गरेको छ । किनभने १) यो हिमाली क्षेत्रमा ठूलो भूकम्प जान बाँकी रहेको २) परियोजनाक्षेत्रमा रहेको मुख्य पहाडी केन्द्रले भूकम्पको जोखिम रहेको उल्लेख छ ।⁹⁵ अध्ययनले “वृहत भूकम्प सम्बन्धी अध्ययन र सो विपद्मैत्री संरचना बनाउन वृहत अध्ययन गर्न सुभाव दिएको थियो ।” तर त्यस्तो अध्ययन गरिएको भने देखिदैन । परियोजनाको प्रारूपका लागि त्यस्तो अध्ययनको निष्कर्ष र असर न्यूनीकरण गर्ने संयन्त्रले धेरै ठूलो भूमिका हुने थियो । त्यसैगरी वातावरण प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनले औद्योगिक र निर्माण गतिविधिबाट निस्कने ध्वनीभन्दा बढी ९० डेसिवल (ए) (आवजको स्तर नाप्ने विधि) हुनसक्ने र त्यसले परियोजना क्षेत्रका मानिस, जीवजन्तु, र गाईवस्तुमा असर गर्नसक्ने उल्लेख

⁹⁴ NESS, opt. cit., p. 51.

⁹⁵ NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, op. cit., p. 122.

गरेको छ।⁹⁶ प्रतिवेदनले अभ्य, “१० डेसिवल (ए) भन्दा बढी ध्वनी प्रदुषनले मानिसको स्वस्थ्यमा मानसिक र श्रवण गर्ने क्षमतामा असर गर्ने उल्लेख गरेको छ।”⁹⁷ तर जोखिम न्यूनीकरण गर्ने योजनामा त्यस्तो ध्वनी प्रदुषनले पार्न सक्ने संभावित जोखिमसम्बन्धी असरलाई सम्बोधन गर्ने सम्बन्धमा उल्लेख गरेको छैन।

अनेकन जोखिम हुनसक्ने पत्ता लगाइएको भए पनि, ती जोखिमहरू हुन नदिन वा कमी गर्न परियोजनाले पर्याप्त कदम चालेको देखिदैन। यसले परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं १ को बुँदा नं. ११ मा अनुसार नगरेका स्पष्ट हुन्छ। प्रावधान नं १ को बुँदा नं. ११ ले, “परियोजनाका संरचना निर्माणले वातावरणीय र सामाजिक असर पर्नसक्ने संभावना भए वा जोखिम र असर हुनसक्ने कुनै पनि सरकारी वा अन्यले गरेको अध्ययनको निष्कर्षले देखाएमा सो प्रभावितमाथि प्रभाव पार्ने जोखिम र असरलाई सम्बोधन गर्न निश्चित योजना, अध्ययन र मूल्यांकन गरिनुपर्दछ।” त्यसैगरी प्रावधान नं १ को बुँदा नं. १७ ले “जोखिम र असर पहिचानपश्चात् सम्बोधनका लागि प्रभावित समुदायसंग छलफल गरिनुपर्दछ।”

अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं १ को मुख्य उद्देश्य भनेको “जोखिम र असर न्यूनीकरण र जोखिम हुनै नदिन सम्भव नभए, त्यस्तो जोखिम र असर रहिरहेमा कामदार, प्रभावित समुदाय र वातावरणमाथि परेको सो जोखिम र असर उपर क्षतिपूर्ति दिनुपर्दछ भन्ने हो।”⁹⁸ समयमै परियोजनाले उपयुक्त उपाय अवलम्बन

⁹⁶ ibid, p. 236

⁹⁷ ibid, p. 236.

⁹⁸ International Finance Corporation (IFC), Performance Standard 1 Assessment and Management of Environmental and Social Risks and Impacts, op. cit., p.1.

गरेर परियोजना निर्माण कार्यले निम्त्याएको नकारात्मक परिणामहरू जस्तै जीविकोपार्जन, सम्पति र वासस्थानमा पुग्नसक्ने नोक्सनी हुन नदिने र भएमा कम गर्न जरुरी छ ।

हाकु गाविसको वडा नं ८ र ९ का सम्पूर्ण घरहरू भूकम्पपछि आएको पहिरोले पूर्णरूपमा भत्काएको थियो । धेरैजसो जमीन बगाएर लगेको थियो । करीब ६० जनाले आफ्नो ज्यान गुमाउनु परेको थियो । दुवै वडाका वस्ती सडकभन्दा मात्र करीब ३०० मिटर माथि रहेका छन् । प्रभावित समुदायका अनुसार, सुरुड खन्ने र विस्फोटन गर्ने काम नौमहिनासम्म निरन्तर रूपमा चलेको थियो, जसले गर्दा त्यस वरपरका जमीन एकदमै कमजोर बनाएको र त्यसले पहिरोको जोखिम बढाएको थियो । सडक निर्माणका क्रममा, सडकभन्दा माथि बसोवास गर्ने मानिसहरूले आफ्नो जमीन र माटोले बनेको घरमा कडा कम्पन भएको महशूस गरेका थिए । गाउँलेका अनुसार, “त्यसरी सुरुड खन्ने र विस्फोटन गर्दा थर्केर किचनकोठा भत्केको, घरको छानो र भित्ता थर्केर माटो खस्ने गरेको थियो ।”

निर्माण कार्यले धुन्चेटको गुम्चेट गाउँ वडा नं १ का वासिन्दालाई विशेषगरी असर पुऱ्याएको थियो । गुम्चेट गाउँमा १६ घरपरिवारहरू बसोवास गर्दछन् । यो परियोजना क्षेत्रको सबैभन्दा बढी गरिबी रहेको वस्ती हो । यो त्रिशुली नदीसँगै जोडिएको गाउँ हो जुन गाउँ सडकदेखि मात्र १०० मिटर तल अवस्थित छ । गुम्चेटका वासिन्दाहरूले परियोजना निर्माण र विस्फोटन कार्यले सबैभन्दा बढी उनीहरूको जमीन र वालिनीलमा असर पुऱ्याएको दावी गर्दछन् । उनीहरूका अनुसार पहरा विस्फोनपछि त्रिशुली नदीमा झरेको ढुंगा र माटोले पानीको बहाव बढेर आएको र त्यसले उनीहरूको जमीन बगाएर लगेको बताए । गुम्चेट गाविसको वडा नं. ८ र ९ का वासिन्दाले केही घन्टासम्म कानै बन्द हुनेगरी विस्फोटनको आवाज निस्क्ने गरेको बताए ।

प्रभाविति समुदायहरूले सडक निर्माणको कार्यले जमीन कमजोरी नवनाएको भए भूकम्पले त्यतिको क्षति नपुऱ्याउने बताए । सरसर्ती हेर्दा पनि सडकको छेउछाउमा भूकम्पले एकदमै बढी र अन्यत्र भने कम क्षति पुऱ्याएको स्पष्ट देखन सकिन्छ । प्रभावित समुदायहरूले यसको विषयमा सवाल उठाए पनि, परियोजनाले भूकम्पपछि आवश्यक मूल्यांकन गरेको देखिदैन । उल्टै त्यस्तो हुनै नसक्ने दावी गर्ने गरेको पाइइएको छ । उदाहरणको लागि, परियोजना सम्पर्क अधिकारी सुमन भट्टले भने “विस्फोटनका क्रमहरू भएको केही थिएन, तर भूकम्पको बेला लाडटाडमा ठूलो हिमपहिरो गएको थियो । त्यसैले समुदायहरूले वेतुकका दावी गरिराख्नु भएको छ । खासगरी उनीहरूमा जनचेतना कमीका कारण हो ।” त्यसकारण एक-अर्काका दावीलाई स्वतन्त्र विज्ञहरूमार्फत विश्लेषण गर्न आवश्यक छ ।

भूकम्पपश्चात, गुम्चेटका वडा नं. ८ र ९ का अधिकांश प्रभावितहरू एकदमै दयनीय अवस्थमा सार्वजानिक जमीनमा वा भाडाको जमीनमा अस्थायी टहरा बनाएर बस्दै आएका छन् । उनीहरू आफ्नो गाउँमा फर्क्न सक्ने अवस्थामा छैनन् । किनभने उनीहरूको जमीनमा वस्ती बस्नयोग्य रहेन । गुम्चेटका १६ घरपरिवार (गुम्चेटको सबै गाउँले रु.५ हजारका दारले क्षतिपूर्ति लिएको बताइएको छ । गुम्चेट गाउँको वडा नं ८ र ९⁹⁹ बाहेका प्रभावित परिवारहरूले कुनै क्षतिपूर्ति¹⁰⁰ पाएका छैनन् ।

भूकम्पपछिको भूकम्प प्रभावित क्षेत्रका गाविसलाई राहत र सहयोगका लागि परियोजनाले करीब ४ करोड (४ लाख अमेरिक डलर) दिएको पनि जनाइएको छ ।¹⁰¹ त्यो रकमले जमीन खरिद गरी प्रभावितहरूलाई स्थापित गर्न सकिन्थ्यो । तर स्थानीय राजनीतिक पार्टीले प्रभावितहरूसंग छलफल

⁹⁹ Eighty-two earthquake affected HHs of wards 8 and 9 of Haku VDC recently resettled in Battar, Nuwakot district through their personal initiative. They include households directly affected by the UT-1 project.

¹⁰⁰ Interview with project-affected families of wards 8, 9 and Gumchet.

¹⁰¹ Interview with a member of the UT-1 Concern Committee.

नै नगरी अन्य कुरामा खर्च गरेको प्रभावितहरूले बताए ।¹⁰² हाकुका प्रभावित परिवारले त्यसमा धैरै भ्रष्टचार भएको बताए । प्रभावितहरूले प्रत्येक परिवारले ३० किलोको एक/एक बोरा चामल २ बन्डल जस्ता मात्र पाएको बताए । वडा नं. ८ र ९ का धैरै परिवारले चामल र जस्ता बहिष्कार गरेका थिए ।

¹⁰² The money was used to support a health post in Haku, a school in Ramche, and a hostel for students in Dhunche.

सडक निर्माणको प्रभाव

दावा ग्याल्बो घलेको व्यक्तिगत विवरण

३५ वर्षीय दावा ग्याल्बो घलेको घर धुन्चेको गुम्चेट गाविस वडा नं. १ मा पर्दछ । ६ पुस्तादेखि उहाँको परिवार गुम्चेटमा बस्दै आएका थिए । बुवा र ४ दाजुभाईसहितको सगोलको १६ रोपनी जग्गा छ । घले भूकम्पपश्चात् गोसाईकुन्ड गाविस अन्तर्गत ठाडे¹⁰³ वडा नं. १ मा रहेको सार्वजनिक जमीनमा अस्थायी टहरा बनाएर बस्दै आउनु भएको छ ।

गुम्चेट गाउँमा घलेको सहित १६ घरपरिवार बसोवास गर्दथे । नदीको छेउमा पर्ने भएकोले १६ घरपरिवारमध्ये घलेको जमीन सबैभन्दा बढी जोखिममा रहेको थियो । परियोजनाले २०६९ सालको अन्त्यतिरिदेखि गुम्चेट गाउँमाथिबाट त्रिशुली नदीतिर सडक निर्माणको काम थालेको थियो । सुरुड खन्ने र विस्फोटन गर्ने काम निरन्तर ९ महिना चलेको थियो । दिनमा ४ देखि ५ पटक विस्फोट गर्ने गरिन्थ्यो । विस्फोटनपछि धेरै ढुंगा र माटो त्रिशुली नदी र घलेको जमीनमा भरेको थियो र कहिलेकाहीं ढुंगा घलेको घरमा पनि पर्ने गर्दथ्यो ।

निर्माण कार्यबाट निस्कने फोहोर पनि त्रिशुली नदीमै फालिने गरिएको थियो । परियोजनाका कामदारहरूले विस्फोटन बारेमा त्यहीं दिन मात्र थाहा दिने गर्दथे र उनीहरूले काम गर्नेले पहराको छेउछाउ नआउन र गाईवस्तु हटाउन भन्थे । तर त्यसले क्षति भने कम गरेन । ढुंगा घलेको घरको छानोमा पर्थ्यो र छानो प्वाल पार्थ्यो । त्यसैगरी ढुंगा घलेको बारीभरी पर्थे र बालीनाली विगाथ्यो र जमीन रुखो हुन्थ्यो । विस्फोटनले ठूलो आवाज निकाल्थ्यो र जमीन पूरै हल्लाउथ्यो र हावामा धुलो वेस्सरी उडाउँथ्यो । ठूलो-ठूलो ढुंगा नदीमा खसेपछि

¹⁰³ Thade now falls in ward number 6 of Gosaikunda rural municipality.

त्रिशुलीको पानीले वहाव परिवर्तन गरेर घलेको ९ रोपनी जग्गा बगाएर लगेको थियो । भूकम्प अगाडि, घलेले मौलुडमा रहेको परियोजनाले कार्यालयमा परियोजनाले पुन्याएको क्षतिका बारेमा गुनासोसमेत पोखेका थिए । तर उनले अहिलेसम्म जम्मा रु.५ हजार रकम मात्र लिएका छन् । २०७२ वैशाखमा गएको भूकम्पले बाँकी भएको जमीन र घर सबै पूर्णरूपमा ध्वस्त पारेको थियो । भूकम्पपछि गएको पहिराको कारण घलेको आमा, बुहारी र ३ वर्षीय भतिजको ज्यान गएको थियो र उहाँको परिवार विस्थापित बन्नुपरेको थियो ।

भूकम्पपछि घले ठाडेको सार्वजानिक जग्गामा बस्दै आएका छन् । गोल नेपाल नामक गैरसरकारी संस्थाको सहयोगमा बनेको अस्थायी टहरामा उहाँ र उहाँका परिवार बस्दै आएका छन् । गोल नेपालले बनाइदिएको अरु ४ वटा अस्थायी टहरामा घलेका आफन्तहरू बस्दै आएका छन् । घलेका ४ जना छोराछोरी छन् । २ जना स्कूल जान्छन् । घले ज्यालादारी काम गरी दैनिक गुजारा चलाउँछन् । उहाँका श्रीमती जाँड बनाएर थेरै कमाउँछन् । गुम्चेटमा छँदा आफूले उब्जाएको कोदो र मकै वर्षभरी खान पुगथ्यो । अहिले भने सबै कुरा किन्तुपर्दछ र बाँच्नको लागि संघर्ष गर्नुपरेको छ । उनीहरूका शुद्ध खानेपानीमा पहुँच छैन । उनीहरू आफ्नो अस्थायी टहरा नजिक रहेको ठाडेखोलाको पानी प्रशोधन नगरी पिउँछन् ।

गुम्चेटवाट विस्थापित भएका १६ परिवारमध्ये घले र उहाँका दाजुभाइको ५ परिवारहरू ठाडेमा वसोवास गर्दछन् र बाँकी ११ घरपरिवार भने राम्चे गाविस वडा नं.१ को ग्राडमा बस्दै आएका छन् । घले भन्दैन, परियोजनाले उनीहरूलाई घर बनाउन सहयोग गर्नुपर्दछ र खेती लगाउन मिल्ने जमीन क्षतिपूर्ति दिनुपर्दछ । घले उहाँ र उहाँको परिवारलाई कतिबेला अहिले वसेको ठाउँवाट हटाइने हो भन्ने चिन्ता व्यक्त गर्दछन् ।

७.४. अपर्याप्त महिला सहभागिता

अन्तर्राष्ट्रीय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं. ५ र ७ ले परियोजना लगानीकर्ताले परियोजनाका कारण महिलाहरूको अवस्था विग्रन नदिनका लागि जिम्मेवार हुनुपर्दछ, भनेको छ। प्रावधान नं. ५ को १०४० हरफले परियोजनाको लगानीकर्ताहरूले महिलाको प्राथमिकता पत्ता लगाई पुनर्स्थापनाको प्रक्रियावाट सम्बोधन गनुपर्ने हुन्छ। अर्थपूर्ण सहभागिता र छलफलबाट मात्रै महिलाहरू आफ्नो सवाल र आफ्नो बारेमा भन्न सक्दछन्। तर परियोजनासंग सम्बन्धित सबै छलफलमा महिलाको सहभागिता न्यून र छानेर मात्र राखिएको देखिन्छ। परियोजनाको आधारभूत अध्ययनले परियोजना स्वीकृति फारम भर्नेमा (पिएफ) ११ प्रतिशत महिलाको सहभागिता रहेको देखाएको छ¹⁰⁴।¹⁰⁴ परियोजनाले महिलासंग सम्बन्धित सवाल र चुनौतिलाई त्यति ध्यान दिएको देखिएन। परियोजना संचालनमा रहेको क्षेत्रका र परियोजना प्रभावित परिवारका अधिकांश महिलाहरू नेपाली भाषा नवोले र नबुझ्ने रहेका छन्। यो अध्ययन गर्ने क्रममा यो स्पष्ट देख्न सकिन्थ्यो र दोभाषे नराखी यहाँका महिलाहरूसंग बोल्न संभव थिएन। परियोजना सम्बन्धी छलफलमा दोभाषे र अनुवादक राखेर गरिएको थिएन। परियोजना सम्बन्धी जानकारीसमेत महिलाहरूले बुझ्ने भाषामा (धैरै पुरुषले समेत नबुझ्ने) दिइएको देखिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रीय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं ७ को १४ हरफले भन्छ, “जमीन र प्राकृतिक स्रोतको उपयोग मूल्यांकन महिलामैत्री हुनुपर्दछ, र तिनको व्यवस्थापन र उपयोगमा महिलाको भूमिका रहेको हुन्छ।” यहाँका तामाङ समुदायमा पनि कृषि, खेतीपाती गर्ने र सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा यहाँका महिलाको भूमिका रहेको देख्न सकिन्छ। तामाङ महिलाहरू बालीनाली लगाउने, वीजविजन, ओखितमूलो

¹⁰⁴ NESS, op. cit., p. 54.

र कपडा बुन्ने आदिवासी ज्ञान र शीपका धनी रहेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ । परियोजनाका कारण जमीन गुमाउँदा र यहाँका प्राकृतिक स्रोतको पहुँचमा रोकावट सृजना हुँदा यी आदिवासी ज्ञान, शीप र व्यवहारहरूमा असर पुग्ने देखिन्छ । परियोजना प्रभावित क्षेत्रमा परियोजना सम्बन्धी आधारभूत अध्ययनले करीब ६६ प्रतिशत महिलाहरू कृषिमा आधारित रहेको देखाएको छ । उनीहरू खेतीपाती गर्ने, उञ्जनीबाट निस्कने उत्पादनको विक्रीवितरणमा लागेको उल्लेख छ ।¹⁰⁵ त्यसकारण खेतीयोग्य जमीन र सामुदायिक वन परियोजनाले अधिग्रहण गरेपछि यहाँका महिलामा गहन असर पुग्ने देखिन्छ । तर परियोजनाले परियोजनाको आधारभूत अध्ययन वा छलफलमा महिलाका सवालहरूलाई पहिचान गरेको देखिएन र असर न्यूनीकरणका योजनामा समेत महिलाहरू राखिएको देखिएन । अन्तरवार्ता लिने क्रममा प्रभावित महिलाहरूले पुख्तौली भूमि र जीविकोपार्जनको बाटो गुमाउनु परेको पीडालाई उठाएका थिए । उनीहरूले क्षतिपूर्तिका नाममा आएको थोरै रकम पनि घरका पुरुषहरूको हातमा पुग्ने बताए । धेरैजसो महिलाहरूले आफ्नो जमीन बेचेकोमा पछुतो लागेको बताए । २८ वर्षीय कारचोड तामाड परियोजनाले आफ्नो परिवारको सबै जमीन लिइदिएपछि हाकु गाविस बडा नं. ३ को हाकुबेसीबाट विस्थापित भए । उनको परिवार अहिले धुन्चेमा सानो घर किनेर बस्दै आएका छन् । “आजकाल हामीलाई धेरै दुख भएको छ । विहानबेलुका खानेसमेत जोहो गर्न कठीन भएको छ ।” कारचोडले भनिन् “४ जना छोराछोरी छन् । मेरो श्रीमान भरिया काम गर्नु हुन्छ । धुन्चेमा सबैकुरा महँगो छ । हामीले सबैकुरा किन्तु पर्छ । हाकुमा हुँदा आफै जग्गाको बालीनालीबाट पुग्यो । खानाको लागि चिन्ता गर्नुपर्दैनथ्यो ।”

¹⁰⁵ Ibid, p. 36.

८. निश्कर्ष

जलविद्युत नेपालको असीम वरदानको रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ । तर जलविद्युत निर्माण कार्य जसरी भइरहेको छ, त्यसको बारेमा सार्वजानिक बहश भने त्यति हुन सकेको छैन । नेपालमा जलविद्युतमा अति नै राजनीतिकरण भएको छ । जलविद्युतले नेपालमा वर्ग विभाजन गरेको छ साथै सामाजिक र आर्थिक असमानता निर्माणको छ । ऐतिहासिक रूपमा राज्य शक्ति केही सीमित व्यक्ति, तथाकथित उच्चजाति (बाहुन क्षेत्री) को नियन्त्रणमा छ । केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म उच्चजातिका व्यक्तिले अन्यलाई दमनमा पारी पकड जमाए । वि.सं. २०४७ वि.सं. २०६३ को सालको प्रजातान्त्रिक परिवर्तनपश्चात् पनि राजनीतिक नेताहरूले राज्यको स्रोत र शक्ति पहिले भैं एकाधिकार रूपले दुरुपयोग गरिरहे । राज्यको स्रोत केही सीमित व्यक्तिले नियन्त्रण गर्दै आएका छन् र त्यसको मार भने धेरैले तिर्नुपरेको अवस्था छ । जलविद्युत क्षेत्र पनि खरबौं खरबको उद्योगको रूप लिएको छ । यो क्षेत्र पनि केही सीमित राजनीतिक नेता र उच्च सरकारी अधिकारी र व्यापारीले नियन्त्रण गरेका छन् । अधिकांश ठूला जलविद्युत परियोजनाहरू आदिवासीहरूको पुख्त्यौली जमीन र क्षेत्रमा स्थापना गरिएका छन् । त्यसैले जलविद्युत परियोजनाले आदिवासीहरूलाई अधिक रूपमा असर पुऱ्याएको छ । तर स्थानीय र आदिवासी समुदायले खेप्नु परेको नोक्सानी ठूला विकासले पार्ने सानो असरको रूपमा लिने गरिन्छ । परियोजनाबाट फायदा लिने प्राविधिक र परियोजना संचालकहरू विकास र आर्थिक विकासले निर्माणको सानोतिनो असरहरू समुदायले सहनुपर्ने दावी गर्दछन् । प्रभावित समुदायहरूलाई प्रतिरोधीको रूपमा लिइन्छ र उनीहरूलाई प्रतिरोध नगर्नको लागि जबर्जस्ती दबाइन्छ ।¹⁰⁶

¹⁰⁶ For example, in 2016 the government deployed armed police force against the affected communities of Sindhuli who were protesting against the Khimti-Dhalkebar Transmission Line. For details, see: <http://www.accountabilitycounsel.org/communities/current-cases/high-voltage-power-line-nepal-the-case/>

तर यस्ता विकासले केहीलाई मात्र फायदा पुऱ्याए पनि धेरैले विकासको कारण मार खेप्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । त्यसैले यो विषयमा कुरा उठाउन जरुरी छ । सरकार र सरोकारवालाहरू हानी हुन नदिन र विकास परियोजनाले प्रभावित समुदायको आर्थिक र सामाजिक अवस्था बिग्रन नदिन स्थानीय र आदिवासीहरूसंग गहनरूपले छलफल गर्न जरुरी छ । माथिल्लो त्रिशुली-१ जलविद्युत परियोजनाले कसरी तामाड र दलित समुदायको सवालका बारेमा कसरी वार्ता गरी सम्बोधन गर्न सकिन्छ, जबकी शक्तिशाली खेलाडी जस्तै अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय नियोग, नेपाल वाटर एण्ड इलेक्ट्रीसिटी डिभलपमेन्ट कम्पनी र सरकार वार्ता टोलीमा छन् । त्यसकारण यो विषयमा एकदमै उपयुक्त तरिकाले सबै सरोकारवालाहरूसंग वार्ताको प्रक्रियाद्वारा सम्बोधन गर्न जरुरी छ । प्रभावित समुदायसंग परामर्श वा छलफलका क्रममा उनीहरूको सहभागिताको कुरा करिपय अवस्थामा औपचारिकतामा मात्र सीमित बनेको हुन्छ ।

माथिल्लो त्रिशुली-१ जलविद्युत परियोजना सम्बन्धी मुद्दामा, परियोजनाले प्रभावित समुदायहरूसंग पूर्व सुसूचित जानकारीसहितको स्वतन्त्र मन्त्रुरी कायम गरिएको देखिदैन । अझ प्रभावित समुदायहरूले पटकपटक भएको छलफलका क्रममा उठाएका सवालहरूलाई परियोजनाले सम्बोधन गरेको देखिएन । कमजोर तरिकाले बनाइएको जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरूले परियोजना निर्माताहरू विना तयारी परियोजना निर्माण गर्न शुरु गरिएको स्पष्ट देखिन्छ । स्थानीय आदिवासी र जोखिमयुक्त समूहको अधिकार सुनिश्चित गर्ने सुरक्षासम्बन्धी प्रावधानहरू जस्तै अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं. १, ५ र ७ राम्ररी कार्यान्वयन नगरेको मात्र होइन, विभिन्न तरिकाले उनीहरूको अधिकारहरूको हनन गरेकोछ ।

माथिल्लो त्रिशुली-१ परियोजना निर्माण र संचालनले रसुवा जिल्लाको वातावरण र सौन्दर्यमा पुऱ्याएको जोखिमलाई विर्सन सकिदैन । तर ती

सवालहरूलाई सम्बोधन गर्नेतर्फ ध्यान दिइएको छैन । परियोजनाको यो कमजोरीपक्ष विश्व वैकले र वातावरणीय असर मूल्यांकन सम्बन्धी प्रतिवेदनले वातावरणीय जोखिमताको बारेमा पुनः अध्ययन गर्न दिएको सुभावले परियोजनाको असक्षमता स्पष्ट देख्न सकिन्छ । भूकम्प, बाढी, पहिरो र हिमनदी विस्फोटन सम्बन्धी वातावरणीय सवालहरूलाई परियोजनाले तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्दछ । २०७२ साल वैशाखमा गएको भूकम्पले पुच्चाएको अपूरणरणीय क्षतिबाट विकास निर्माण परियोजनाले पुच्चाउन सक्ने खतरा बारे ध्यान दिन जरुरी छ ।

नेपाल अहिले संक्रमण कालमा गुजिएको छ । एकात्मक राज्यबाट संघीय प्रणालीमा जानलागेको अवस्था छ । त्यसैले जलविद्युत क्षेत्रमा भएको द्वन्द्व र विवाद अझै बढ्न सक्ने देखिन्छ । यदि हालकै अवस्थाकै भै स्रोतमाथि एकाधिकार जमाउने, स्रोतको दोहन निरन्तर रहने हो भने जोखिमयुक्त समुदाय भन् सीमान्तकृत अवस्थामा पुग्ने देखिन्छ, र यसले कालान्तरमा समाजमा द्वन्द्व सृजना गर्ने र राजनीतिक अस्थिरता निम्त्याउने निश्चित देखिन्छ ।

९. मुख्य सुभावहरू

९.१ माथिल्लो त्रिशुली-१ परियोजनाको लागि

- अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं १, ५ र ७ को व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- विधिवत् प्रक्रियाद्वारा अग्रीम जानकारीसहित मन्जुरीको अधिकारलाई आउदा दिनहरूमा लागू गर्न जरुरी छ र परियोजनाले प्रत्येक चरणमा विशेषगरी प्रभावितहरूलाई असर गर्ने विषयमा पूर्व सुसूचित जानकारी सहितको स्वतन्त्र मन्जुरी कायम गर्नुपर्दछ ।¹⁰⁷

¹⁰⁷ Asia Indigenous Peoples Pact (AIPP), Training Manual for Indigenous Peoples on Free, Prior And Informed Consent, Chiang Mai, AIPP, 2014.

- परियोजना सम्बन्धी हरेक चरणमा योजना बनाउँदा, कार्यान्वयन, अनुगमन वा मूल्यांकन गर्दा प्रभावित स्थानीय र आदिवासी समुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता र संलग्नता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।
- प्रभावित समुदायलाई परियोजना सम्बन्धी जानकारी पर्याप्त मात्रमा उनीहरूले बुझ्ने भाषामा उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।
- परियोजना सम्बन्धी छलफल, परामर्श र हरेक निर्णय गर्ने प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता संख्यामा मात्र होइन, अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्दै, महिलाको सवालहरूलाई परियोजनाले जोखिम न्यूनीकरण गर्ने योजना र उपायमा सम्बोधन गरिनुपर्दछ ।
- जग्गा अधिग्रहण र जीविकोपार्जन पुनर्स्थापना सम्बन्धी व्यवस्थापन योजनालाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं.५ संग मेलखानेगरी तयार गरिनुपर्दछ र सो योजनाले विस्थापित घरपरिवारले भोगनु परेको भौतिक र आर्थिक जोखिम तथा नोक्सानीलाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ ।
- परियोजनाले कति घरपरिवारलाई असर पुऱ्यायो त्यसको बारेमा पुनःमूल्यांकन, दस्तावेजीकरण र पुनर्गणना गर्न जरुरी छ । पुनःमूल्यांकन प्रतिवेदनको आधारमा घर र जमीनमा पुगेको क्षतिको आधारमा नपाएकाहरूलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गनुपर्दछ । विस्थापित समुदायहरूलाई क्षतिपूर्ति र सहयोग प्रदान गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं.५ र ७ संग मेलखाने गरी गर्नुपर्दछ ।
- परियोजनाले अधिग्रहण गरेको जग्गामा लगाएको बालीनाली, रुखविरुवा, गोठ र अन्य संरचनाको क्षतिपूर्ति अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले परियोजना संचालन मापदण्डको प्रावधान नं.५ संग मेलखानेगरी प्रदान गरिनुपर्दछ ।
- परियोजनाले सामुदायिक बन अधिग्रहण गर्दा कति घरपरिवारलाई असर पुऱ्याएको हो ? त्यसको संख्या एकिन गरी, प्रभावित समुदायलाई त्यो क्षति उपर कसरी क्षतिपूर्ति गर्न सकिन्छ भन्ने बारे परियोजनाले छलफल र परामर्श गर्नु पर्दछ ।

- कृषि, (खेतीपाती) र वनस्पोत व्यवस्थापनमा महिलाको महत्वपूर्ण भूमिकालाई मध्येनजर गरी परियोजनाले जमीन र वन अधिग्रहण गर्दा महिलाहरूलाई कस्तो असर पन्यो, सोको बारेमा दस्तावेजीकरण गरी महिलाहरूको अवस्था भन् विग्रन नदीन उनीहरूको सवाल तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्दछ ।
- सडक निर्माणले हाकु गाविसको वडा नं.८ र ९ त्यसैगरी गुम्चेटमा कति हानी पुर्यो, सोको बारेमा अध्ययन तथा मूल्यांकनका लागि तत्काल विज्ञहरूको टोली खटाउनुपर्दछ । विज्ञ टोलीमा कम्तीमा एकजना प्रतिनिधि आदिवासी समुदायको हुनुपर्नेछ ।
- परियोजनाले उच्च जोखिममा पुऱ्याएका गुम्चेटका १६ घरपरिवारलाई तत्काल क्षतिपूर्ति र सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।
- परियोजनाबाट प्रभावित परिवार र स्थानीयलाई परियोजनामा रोजगारी दिन प्राथमिकता दिनुपर्ने रोजगारका लागि आवश्यक शीप र ज्ञान दिलाई दिनुपर्दछ ।
- प्रभावित परिवारसंग परियोजनाका बारोमा छलफल र कुराकानी गर्दा अनुवादक राख्नुपन्यो । परियोजनाका बारेमा जानकारी स्थानीय तामाड भाषामा प्रदान गर्नुपर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमले गरेको परियोजनाको थप अध्ययन र सो अध्ययनले पता लगाएका अन्य परियोजनाले पार्नसक्ने जोखिम र खतराहरूलाई समेत संलग्न गरी परियोजनाले वातावरणीय असर मूल्यांकन प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको असर न्यूनीकरण योजनालाई पुनः थप (अपडेट) गर्नु पर्दछ । त्यसैगरी प्रभावित समुदाय र स्थानीय सरकारी अधिकारीहरूले पटकपटक दिएका सुझाव र सवालहरूलाई पनि असर न्यूनीकरण योजनामा समाविष्ट गर्नुपर्दछ ।
- प्रभावित समुदाय र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसंग छलफल र परामर्श गरी परियोजनाको सम्बन्धमा लाभ बाँडफाँडको योजना बनाउनु पर्दछ । लाभ बाँडफाँड र असर न्यूनीकरण सम्बन्धी छुट्टाछुट्टै योजना बनाउनुपर्दछ ।

- अन्तर्राष्ट्रीय वित्तीय निगमको परियोजना संचालन मापदण्ड र परियोजनासंग सम्बन्धित अन्य अन्तर्राष्ट्रीय मापदण्ड अनुसार परियोजनाले पुनःगहन मूल्यांकन गरी व्यवस्थापन योजना बनाउनु पर्दछ ।¹⁰⁸ विशेषगरी परियोजनाले माथिल्लो त्रिशुली-१ परियोजना सम्बन्धी खाका (डिजाईन) लाई विश्व बैंकले दिएको सुझावको आधारमा भूकम्प प्रतिरोधी बनाउनको लागि पुनःगहन मूल्यांकन गर्न जरुरी छ ।¹⁰⁹

९.२ अन्तर्राष्ट्रीय वित्तीय निगम र विश्व बैंकको लागि

- परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रीय वित्तीय निगमको परियोजना संचालन मापदण्ड र नीतिहरू लागू गरे नगरेको बारेमा पुनःमूल्यांकन र अध्ययन गर्न जरुरी छ । परियोजनाले प्रभावितहरूको अधिकार हनन गरेको, वेवास्ता गरेको वा अन्तर्राष्ट्रीय मापदण्डहरूको अवहेलना गरेको बारेमा आवश्यक कदम चाल्नुपर्दछ ।
- विश्व बैंकको नेतृत्वमा २०७२ साल चैत्र ३ देखि ११ सम्म र २०७२ साल बैशाख ६ देखि १२ गतेसम्म अन्तर्राष्ट्रीय वित्तीय निगमको नेतृत्वमा गरिएको परियोजनाको स्थलगत अध्ययन भ्रमणले दिएको सुझावलाई कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । विशेषगरी भूकम्पपश्चात् परियोजना क्षेत्रमा पुऱ्याएको क्षतिका बारेमा परियोजनालाई अध्ययन गराउनकासाथै भूकम्प प्रतिरोधी खाका पुनःबनाउनको लागि सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

¹⁰⁸ The project has yet to carry out the recommended actions in line with IFC requirements and international standards. Some of the recommended actions the project should have carried out before starting construction are: an updated Project-wide Environmental and Social Management System, Land Acquisition and Livelihood Restoration Plan, Vulnerable and Indigenous Peoples Plan, Biodiversity and Wildlife Conservation Management Plan, Reforestation Plan, Catchment Area Management and Treatment Plan. To date, these supplementary studies and management plans have not been conducted. For details, see ESSA Technologies Ltd, op. cit., pp. 26-27.

¹⁰⁹ World Bank, 'Upper Trishuli 1 Hydro Project: Project Preparation Missions', Aide Memoire, no. 99241, 2015, p.1, <http://documents.worldbank.org/curated/en/649151468179351577/pdf/99241-AM-P154109Box393191B-PUBLIC.pdf>, (accessed on 12 February 2017)

९.३. नेपाल सरकारको लागि

- परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमको परियोजना संचालन मापदण्ड र नीतिहरूको साथै परियोजना विकास सम्भौताले तोकेको प्रावधान, सम्बन्धित राष्ट्रिय कानून र नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारहरू लागू गरे नगरेको बारेमा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।
- स्थानीय आदिवासीको अधिकार सुनिश्चित गर्न नेपालले अनुमोदन गरेको श्रम संगठन महासभ्य नं. १६९ र आदिवासीको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रको प्रावधानहरू कार्यान्वयन गरे नगरेको र आदिवासीको मानवअधिकारको सम्मान गरे नगरेको बारेमा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।
- जलविद्युत परियोजना सम्बन्धी वातावरणीय असर मूल्यांकन गर्ने प्रक्रिया र मापदण्डलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र राम्रो अभ्यासका आधारमा पुनःसंशोधन गर्नुपर्दछ ।
- जलविद्युत परियोजनामाथि पर्ने भूकम्प र अन्य भौगोलिक जोखिमलाई सम्बोधन गर्नेगरी जलविद्युत परियोजना सम्बन्धी नीतिलाई संशोधन गर्नुपर्दछ । विशेषगरी संभावित भूकम्प, बाढी र पैरो जस्ता अन्य भौगोलिक जोखिमहरूलाई ध्यान दिँदै परियोजनाको सुरक्षा र असर न्यूनीकरणका लागि सरकारले मापदण्ड, नीति र नियमावालीहरू बनाउनुपर्दछ र त्यसलाई लागू गराउनुपर्दछ ।
- जलविद्युत परियोजनासंग सम्बन्धित सरोकारवालाहरू (जस्तै वातावरण तथा विज्ञान प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, स्वतन्त्र ऊर्जा निर्माता संघ (आईपीपिएन) नीति फाउन्डेशन) र भौगोलिक जोखिमका सम्बन्धमा वैज्ञानिक ज्ञानको अध्ययन गर्ने (विशेषगरी भूकम्पपश्चात्, गृहमन्त्रालय, ईसिमोड)को सहकार्यमा सरकारले गहन नीति निर्माण गर्न जरुरी छ ।

९.४ परियोजनाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताका लागि

- अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताले परियोजनालाई ऋण उपलब्ध गराउनु अघि

र पछि परियोजनाले यससंग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानूनहरूको साथै अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निगमको परियोजना संचालन मापदण्ड र नीतिहरू लागू गरे नगरेको बारेमा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

९.५ नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था र सञ्चालमाध्यमका लागि

- परियोजनाबाट प्रभावित समुदाय, परियोजनाले अति जोखिम र असर पारेको परिवार र समुदायलाई संगठित बनाउदै आफ्नो अधिकारहरू, सबालहरूको बारेमा जानकारी दिई परियोजना संचालक र सम्बन्धित सरकारको उत्तरदायित्व वा जिम्मेवारीका बारेमा जानकारी गराई क्षमता अभिवृद्धि गराउनुपर्ने ।
- प्रभावित समुदायले भोग्नुपरेको चुनौति र उनीहरूको मानवअधिकार हनन गरेको बारेमा स्थलगत अध्ययन र तथ्य संकलन गरी सरोकार-वालाको ध्यानाकर्षण गराउनुपर्ने ।
- परियोजनाको अनुगमन गरी परियोजनाको लगानीकर्ता र सञ्चालकहरूलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून र मापदण्ड कार्यान्वयन गर्न जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउनुपर्ने ।
- स्थानीय आदिवासी र समुदायले परियोजनाबाट भोग्नुपरेको चुनौतिका बारेमा गहन अध्ययन प्रतिवेदन र लेख तयार गनुपर्ने ।

९.६ दातृनिकायका लागि

- जलविद्युत परियोजनामा लगानी गरी आर्थिक अवस्था वृद्धि गर्न सहयोग दिई गर्दा दातृनिकायहरूले स्थानीय र आदिवासी समुदायको अधिकार र ठूला जलविद्युत परियोजनाले उनीहरूमाथि पार्नसक्ने नकारात्मक असरका बारेमा जानकार हुन जरुरी छ ।
- जलविद्युत परियोजनाका सञ्चालक र शेयरधनीले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून, नीति, मापदण्ड र मानवअधिकारका प्रावधानहरू अनुसार लागू गरे नगरेको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

- परियोजना सम्बन्धी योजना बनाउने, कार्यान्वयन गर्ने, अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने सबै चरणमा परियोजनाबाट प्रभावित समुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्न जरुरी छ ।
- स्थानीय समुदाय र आदिवासीलाई आफ्नो अधिकारको बारेमा जानकारी पाउन र परियोजनासंग सम्बन्धित आफ्नो अधिकार सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्न जरुरी छ ।
- नवीकरणीय ऊर्जा जस्तै सोलार, जसले स्थानीय समुदाय र आदिवासीलाई ठूला जलविद्युत परियोजनाभन्दा कम असर पुऱ्याउँदछन्, त्यस्ता ऊर्जा विकासका लागि सहयोग गनुपर्दछ ।

९.७. संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार र आदिवासी हेतु निकायका लागि

- जलविद्युत परियोजनाले नेपालका आदिवासीहरूलाई पारेको प्रभावका बारेमा अनुगमन गर्नुपर्दछ ।
- नेपाल सरकारलाई आदिवासीको अधिकारसंग सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सुनिश्चित गर्ने दायित्वहरू पूरा गराउन दबाव दिनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

Amnesty International, 'India: Landmark Supreme Court Ruling a Great Victory for Indigenous Rights', 18 April 2013, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2013/04/india-landmark-supreme-court-ruling-great-victoryindigenous> (accessed 8 April 2017).

Srivastava, B.B., 'Land Governance: Issues, Challenges and Way forward', in Bhagat-Ganguly, B. (ed.), *Land Rights in India: Policies, Movement and Challenges*, New York, Routledge, 2016, pp. 221-222.

Central Bureau of Statistics, National Population and Housing Census 2011 - National Report, Kathmandu, Central Bureau of Statistics, 2012, <http://cbs.gov.np/image/data/Population/National%20Report/National%20Report.pdf> (accessed 16 February 2017).

'Energy Sector Suffered Losses of Rs 18.75b due to Quake', The Kathmandu Post, 10 June 2015, <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2015-06-10/energysector-suffered-losses-of-rs1875b-due-toquake.html> (accessed 6 April 2017).

ESSA Technologies Ltd, Final Report: Supplemental Environmental and Social Impact Assessment, Ottawa, ESSA Technologies Ltd, 2014.

'Financial Literacy Training Should be Part of Project Implementation', IBN Dispatch, Year 2, issue 2, 2016, pp. 4-5, <http://www.ibn.gov.np/financialliteracy-training-should-be-a-part-of-project-implementation> (accessed 2 April 2017).

Ghale, S., 'A Year After Nepal's Killer Quake, the Tamangs continue to Struggle on the Margins', The Wire, 22 May 2016, <https://thewire.in/37305/a-year-afternepal-earthquake-tamang-community-continues-to-struggle/> (accessed 25 May 2017).

Government of Nepal, 'Gorkha Earthquake 2072, Baishak 12: District-wise Death toll', Nepal Disaster Risk Reduction Portal, <http://drportal.gov.np/uploads/document/552.pdf> (accessed 24 May 2017).

Holmberg, D. et al., 'Local Production/Local Knowledge: Forced Labour From Below', *Studies in Nepali History and Society*,

- vol. 4, no. 1, 1999, pp. 5-64.
- International Finance Corporation (IFC), Performance Standard 1 Assessment and Management of Environmental and Social Risks and Impacts, 2012.
- 'IFC Updated Performance Standards', 14 September 2011, <http://www.brettonwoodsproject.org/2011/09/art-568878/> (accessed 11 March 2017).
- Independent Power Producers' Association Nepal (IPPN), Walking with Ten Thousand Megawatts in Ten Years, Kathmandu, IPPN, p. 35, http://www.siurhydro.com/dwd/uploads/files/Powe%20Summit%20Book_final.pdf (accessed 27 April 2017).
- International Finance Corporation, Environmental and Social Review Procedures Manual, 2016, p.2, http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/d0db8c41-cfb045e9-b66a-522c88f270a5/ESRP_Oct2016.pdf?MOD=AJPRES (accessed 28 March 2017).
- International Financial Corporation, 'IFC Project Information Portal', 11 February 2015, <https://disclosures.ifc.org/#/projectDetail/ED/35701> (accessed 8 February 2017).
- International Fund for Agricultural Development (IFAD), How to do - Seeking Free, Prior and Informed Consent in IFAD Investment Project, 2015, p. 30, <https://www.ifad.org/documents/10180/beec86e1-270d-45a1-8786-4b749c9db733> (accessed 10 April 2017).
- International Rivers, 'Swindling Rivers: Run-of-River Hydro Fact Sheet', 2016, https://www.internationalrivers.org/sites/default/files/attached-files/run_of_river_fact_sheet.pdf (accessed 7 April 2017).
- Koirala, S., Hydropower Induced Displacement in Nepal, PhD Thesis, University of Otago, 2015.
- Kenrick, J., 'Extractive Industries: Conservation and Indigenous Peoples' Rights', Occasional Paper for Extractive Industries and Ape Conservation, Forest Peoples Program, November 2012.
- Ministry of Energy, 'Project Development Agreement- Upper Trishuli-1 Hydropower Project', 29 December 2016, http://www.moen.gov.np/pdf_files/PDA-UT1.pdf (accessed 1

March 2017).

Ministry of Science, Technology and Environment (MoSTE), Nepal Earthquake 2015: Rapid Environmental Assessment, Kathmandu, MoSTE, 2015.

National Planning Commission, 'Plan and Programme for FY 2073/74–2075/76 BS (2017 to 2018)', 2017.

Nepal Energy Forum, 'Troubled Waters', <http://www.nepalenergyforum.com/troubled-waters/> (accessed 27 March 2017).

Nepal Environmental & Scientific Services Pvt Ltd (NESS), Complementary Social Baseline: Supplemental Environmental and Social Impact Assessment, Upper Trishuli-1 Hydropower Project, December 2014.

Nepal Water and Energy Development Company (NWEDC), 'Project Summary', <http://nwedcpl.com/project/projectsummary> (accessed 15 February 2017).

NWEDC, Upper Trishuli-1 Hydroelectric Project (216 MW): Environmental Impact Assessment (EIA) Study Report, June 2012, Kathmandu, NWEDC, <https://disclosures.ifc.org/#/projectDetail/ED/35701> (accessed 9 February 2017).

Portalewska, A., 'Free, Prior and Informed Consent: Protecting Indigenous Peoples' Rights to Self-Determination, Participation, and Decisions-making', Cultural Survival Quarterly Magazine, December 2012, <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/free-prior-and-informed-consent-protecting-indigenous> (accessed 12 April 2017).

Shrestha, A.B, Bajracharya, S.R., Kargel, J.S. and Khanal, N.R., The Impact of Nepal's 2015 Gorkha Earthquake-Induced Geohazards, Kathmandu, International Centre for Integrated Mountain Development, 2016.

Subba, S., Nepal Earthquake Report: Data Analysis from the Perspective of Caste/ Ethnicity and Gender, Anamnagar, Lawyers' Association for Human Rights of Nepalese Indigenous Peoples (LAHURNIP), May 2016, p. 4., unpublished.

Subedi, B., 'Preparation over PPA Talks', The Kathmandu Post, 16 May 2017, <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2017-05-16/preparations-over-for-ppatalks-nea.html> (accessed 5 April 2017).

- Sunuwar, D.K., 'Power to the People - At What Cost?', Cultural Survival Quarterly Magazine, 2017, <https://www.culturalsurvival.org/publications/culturalsurvival-quarterly/power-people-what-cost> (accessed 10 March 2017).
- Tamang, M.S. 'Tamang Activism, History and Territorial Consciousness', in Gellner, D. (ed.), Ethnic Activism and Civil Society in South Asia, New Delhi, Sage Publications, p. 271.
- 'Trouble in Trishuli', Nepali Times, 14 August 2012, <http://www.nepalitimes.com/blogs/thebrief/2012/08/14/trouble-in-trishuli/> (accessed 26 March 2017).
- 'Upper Trishuli Licence Restoration Row: Court Stays Project Development', 22 August 2012, The Kathmandu Post, <http://kathmandupost.ekantipur.com/printedition/news/2012-08-22/upper-trishuli-licencerestoration-row-courtstays-project-development.html> (accessed 24 March 2017).
- Varma, C.V.J., Naidu, B.S.K., and Rao, A.R.G., 'Silting Problems in Hydro Power Plants', Proceedings of the First International Conference. Rotterdam, A.A Balkema Publishers, 1999.
- Water and Energy Commission Secretariat, Energy Sector Synopsis Report, Kathmandu, Water and Energy Commission Secretariat, 2010.
- Woodman, J., 'India's of Rejection of Vedanta's Bauxite Mine is a Victory for Tribal Rights', The Guardian, 14 January 2014, <https://www.theguardian.com/globaldevelopment/poverty-matters/2014/jan/14/india-rejection-vedanta-minevictory-tribal-rights> (accessed 17 April 2017).
- World Bank, 'Integrated Safeguard Data Sheet', Report no.: 95297, 10 March 2015, <http://documents.worldbank.org/curated/en/2015/6/14/68279349162/pdf/9529701SDSOC000Box385460B00PUBLIC0.pdf> (accessed 17 March 2017).
- World Bank, 'Upper Trishuli 1 Hydro Project: Project Preparation Missions', Aide Memoire, no. 99241, 2015, <http://documents.worldbank.org/curated/en/649151468179351577/pdf/99241-AM-P154109Box393191B-PUBLIC.pdf> (accessed 12 February 2017).

लाहुर्निपको परिचय

पृष्ठभूमि

नेपालका आदिवासीहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी वकिल समूह (लाहुर्निप) नेपालका आदिवासीहरूको मानवअधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने कानून व्यवसायीहरूको एक अग्रणी संस्था हो ।

सामुहिक अधिकारको मुद्दाहरूमा कानूनी सहायता तथा निःशूल्क कानूनी सहयोगका माध्यमबाट सामाजिक न्याय सुनिश्चितता गराउने उद्देश्यका साथ आदिवासी कानून व्यवसायीहरूको प्रयासमा सन् १९९५ मा लाहुर्निपको स्थापना भएको हो । यसको प्रमुख उद्देश्य नेपालका आदिवासीहरूको मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता प्रवर्द्धन, संरक्षण र प्रतिरक्षा गर्नु रहेको छ ।

लाहुर्निप त्यस्तो अवस्थाको परिकल्पना गर्दै, जहाँ आदिवासीहरू निर्णय प्रक्रियामा समान रूपमा सहभागी हुनेछन् र उनीहरूलाई महत्व दिइने, सम्मान गरिने र उनीहरूको आवाजहरू सुनिने छ, जहाँ उनीहरू सुरक्षित र संरक्षित महशूस गर्नेछन्, जहाँ उनीहरूले लोकतन्त्रसंगासंगै आफ्नो सम्पूर्ण सम्भाव्यता, समानता र आत्मसम्मानको विकास गर्नेछन् ।

लाहुर्निपले नेपाल पक्षराष्ट्र रहेका आई.एल.ओ. महासचिव नं. १६९, आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र, २००७ लगायतका अन्तर राष्ट्रिय मानवअधिकारका दस्तावेजहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि काम गरिरहेको छ । यसका अलावा क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आदिवासी अधिकार प्रवर्द्धनात्मक आन्दोलनहरूमा पनि एकाकार हुने काम गरिरहेको छ । हाल लाहुर्निपले आदिवासीहरूको अधिकार, विशेषगरी जो उनीहरूको भूमि, भूक्षेत्र र प्राकृतिक स्रोतमा सञ्चालित परियोजनाबाट प्रभावित गर्ने, नीति तथा कानूनहरूमा सम्बोधनका लागि उनीहरूलाई सहयोग गरिरहेको छ ।

दूरदृष्टि

लाहुर्निप पूर्ण मानव आत्मसम्मान, दिगो विकास र शान्तिको परिकल्पना गर्दछ, जुन मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता तथा सामुहिक अधिकारको सम्मान र सुनिश्चितताबिना हासिल गर्ने असम्भव छ ।

ध्येय

लाहुर्निप नेपालका आदिवासीहरूको अधिकार, मानवअधिकार र सवालहरूमा सहयोग र योगदान पुऱ्याउन स्थापना भएको हो ।

उद्देश्यहरू

१. नेपालका आदिवासीहरूको मानवअधिकार सुनिश्चितता, संरक्षण र सम्बद्धन गर्ने ।
२. नेपालका आदिवासीहरूसंग सम्बन्धित विभिन्न जातिशास्त्रीय अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने ।
३. आदिवासीहरूको अधिकार, कल्याण र मौलिक स्वतन्त्रता बारे उनीहरूलाई अझ सजग, संवेदनशील बनाउने ।
४. नेपालका आदिवासीहरूको सम्बन्धमा स्रोत केन्द्रको स्थापना गर्ने र उनीहरूको मानवअधिकार बारे विस्तृत सूचना प्रदान गर्ने ।
५. आदिवासी क्षेत्रहरूमा विभिन्न तहको कार्यशाला, अन्तरक्रिया, सेमिनार र बैठकहरूको आयोजना गर्ने ।
६. आदिवासीहरूको आधारभूत मानवअधिकार प्रतिरक्षा, सुनिश्चितता र सम्बद्धनका लागि राष्ट्रिय दवाव समूहको रूपमा काम गर्ने ।
७. आदिवासी अधिकारका सवालमा सूचना संकलन, प्रशोधन, विश्लेषण र वितरण गर्ने ।
८. कानूनी तथा मानवअधिकार हननका सवालमा निःशूल्क कानूनी सहयता प्रदान गर्ने ।
९. आदिवासी अधिकारका सवालसंग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न परियोजनाहरू सञ्चालन गर्ने ।

१०. नेपालका आदिवासीहरूको आर्थिक, सामाजिक उत्थानमा द्रूतगति दिनका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरूको समर्थन तथा ऐक्यबद्धता अभियानहरू सञ्चालन गर्ने ।
११. शान्ति तथा द्वन्द्व व्यवस्थापनको क्षेत्रमा काम गर्ने र योगदान गर्ने ।
१२. जातीय विभेद र लैंगिक असमानताका विरुद्ध वकालत गर्ने ।
१३. विभिन्न तहमा आदिवासीहरूको मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता प्रवर्द्धनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संगठनहरूसंग समन्वय तथा सहकार्य गर्ने ।

मूल्य-मान्यताहरू

लाहुर्निप निम्न मूल्य मान्यताहरू आत्मसात् गर्न प्रतिबद्ध छः

पारदर्शिता र जवाफदेहिता: सबै तहमा पारदर्शिता सुनिश्चितताका लागि प्रतिबद्ध छ र लाहुर्निपसंग प्रत्यक्ष सरोकार रहेका जनतासंग जवाफदेही रहने छ ।

समानता, समता र न्याय: विभेदरहित सिद्धान्तको आधारमा सबैलाई समान अवसरको सुनिश्चितताका लागि प्रतिबद्ध भई काम गर्ने छ ।

इमान्दारिता: आदिवासीहरूको भलाईका लागि हरेक स्तरमा इमान्दारितासाथ काम गर्न कटिवद्ध छ ।

ऐक्यबद्धता: मानवअधिकार स्थापनाका लागि आदिवासीका संघसंस्था तथा आन्दोलनहरूमा बृहत ऐक्यबद्धता जनाउने छ ।

लाहुर्निप टीम

(कार्यसमिति)

अधिवक्ता शान्ति कुमारी राई, अध्यक्ष

अधिवक्ता दिनेश कुमार घले, उपाध्यक्ष
अधिवक्ता शंकर लिम्बू सचिव
अधिवक्ता, भिम राई, कोषाध्यक्ष
अधिवक्ता मकवान सुब्बा, सदस्य
अधिवक्ता हिरावहादुर घले, सदस्य
अधिवक्ता काशीराम चौधरी, सदस्य

विषयगत समितिहरू

- आदिवासी जनजाति महिला मामिला समिति
अधिवक्ता लक्ष्मी राई, संयोजक
- कानूनी परामर्श तथा सहायता समिति
अधिवक्ता चेत बहादुर आले, संयोजक
- मानवअधिकार समिति
अधिवक्ता सन्तोष राना मगर, संयोजक
- जनसम्पर्क समिति
अधिवक्ता बुद्ध कुमारी लामा, संयोजक
- प्रचार प्रसार समिति
रामहरि श्रेष्ठ, संयोजक

सचिवालय

टहल व. थामी, निर्देशक
दुर्गामणि राई (याम्फू), कार्यक्रम संयोजक
असिम सुनुवार, प्रशासन तथा लेखा अधिकृत
मनोज राई, परियोजना सहायक

अन्जना श्रेष्ठ, प्रशासन तथा लेखा सहायक
विष्णु कुमार राई, कार्यालय सहायक
सुनिता चौधरी, कार्यालय सहयोगी

क्षेत्रीय आदिवासी मानवअधिकार प्रतिरक्षकहरू
अधिवक्ता जुना कुमारी गुरुड, कास्की
अधिवक्ता रामहरि श्रेष्ठ, काठमाडौं
अधिवक्ता सन्तोस राना मगर, काठमाडौं
देवराज चौधरी, मोरड
गोपाल देवान, सुन्सरी

आदिवासी मानवअधिकार प्रतिरक्षकहरू
अधिवक्ता लक्ष्मी राई, काठमाडौं
अधिवक्ता निना डंगोल, काठमाडौं
अरिनमाया मेचे, भापा
विनादेवी तामाड, सुन्सरी
धन कुमारी सुनुवार, सिन्धुली
अधिवक्ता काशीराम चौधरी, वर्दिया
अधिवक्ता यामप्रसाद लिम्बू, इलाम
विर्ख बहादुर वाइबा तामाड, पाँचथर
दलबहादुर घर्टी मगर, कैलाली
दिलबहादुर थेवे, मोरड
कार्साड तेम्बा तामाड, रसुवा
खगेन्द्र पुन मगर, दैलेख
खेमजंग गुरुड, लम्जुड
किरण मुखिया, इलाम
प्रेमराज घिसिड, भापा

राजकुमार राजवंशी, मोरड
गमबहादुर थापा मगर, पात्पा
सर्जुप्रसाद चौधरी, कैलाली
नरबहादुर गुरुङ, गोरखा
निरन्ती तुम्बापो, पाँचथर
संगीता थामी, इलाम
मीरा अमात्य, काठमाडौं
भुवन कुमारी गुरुङ, दोलखा
सुमी दर्लामी, रामेछाप
बविता घिसिङ तामाङ, रामेछाप
सरिता राई, खोटाङ

सम्पर्क

नेपालका आदिवासीहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी वकिल समूह
(लाहुर्निप)

अनामनगर, काठमाडौं, नेपाल

पो.ब.नं.: १९९७९

सम्पर्क: ९७७ ०१ ४२६८५९०

इमेल: lahurnip.nepal@gmail.com

वेबसाइट: www.lahurnip.org